

1800

?

891 99

W-23

891.99

4-23

24 MAY 2005

3 97

Գրեց՝ Ն. Ա. ԶԳՈՒՆԻ

19 NOV 2010

ՅԵՂԻՍ ԵՐԿՈՒՆՔԸ

18747

«ՀԱՅԿ ՏՊԱՐԱՆ»
ՆԻԻ ԵՈՐԳ
1916

01. 2013

14514

319

202

Բոլոր անոնց՝ որոնք Հայրենասիրութեան
ու վրէժխնդրութեան սրբազան կաջժը դրին
գերութեան անարդ լուծին տակ տառապող
սրտերու խորը, անոնց՝ որոնք ինկան ահաւոր
ու անհաւասար կռիւներու մէջ՝ վրէժի բարձ-
րագոյ աղաղակներով ցեղին նուիրական ու
դարաւոր աւանդը՝ սրբազան վրէժը՝ մեզ կտա-
կելով եւ բոլոր անոնց՝ որոնք ուխտած են ին-
կող հերոսներու արիւնի ճամբէն քալել անհող-
դողդ եւ վճռական, մինչեւ վերջնական չաղ-
թանակը:

ՀԵՂԻՆԱԿ

(3110 - 39)

«Պ Ա Հ Ա Կ»

ԿԻՍԱՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

Ազգային, Գրական եւ Քաղաքական

Պաշտօնաթերթ Վեր. Հնչ. Կուսակցութեան

Ամերիկայի Շրջանակին

Լոյս կը տեսնայ երեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերը:

Առանձին Համարին գինը՝ 2 սէնթ

Տարեկան Բաժնեգինն է՝ \$2.00

Վեցամսեայ 1.00

Արտասահման 2.50

“BAHAG” PUBLISHING CO.

814 Old South Building

Boston, Mass.

Telephone Main 2595

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մօտ ատենէն լոյս պիտի տեսնան Տիար Մ. Սվազ-
լըի «ՆՈՒԹԵՐ ԵՒ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» գրքոյկը,
նոր լօղուածներով ճոխացուած:

Ողբացեալ Մ. Շահինեանի (Սարորդի) «ՆՈՐԱ-
ՎԷՊԵՐ»ը որ այնքան Համով Հոտով կարդացուեցան
Ամերիկահայութեան կողմէ: Բաժանորդագրութիւնը պի-
տի բացուի մասնաւոր լաչտարարութեամբ մը Ամերի-
կահայ մամուլին մէջ:

«ՊԱՀԱԿԻ ՕՐԱՅՈՅՅ»ը, ազգայնական գործիչնե-
րու կապիտան ձ. Չանգալեանի եւ երկրի Վեր. Հնչ.
Մարտիկ Խոմբերու խմբանկարով զարդարուած: Ա-
ռաջին գեղարուեստական օրացույցը պիտի ըլլայ, Ամե-
րիկայի տարեգրութեան մէջ:

ԳՐԱՍԵՂԱՆԻԴ ԶԱՐԴԸ

Հայ Ազգային Զինուորական Խորհուրդի կողմէ բո-
լոր զինուորական խումբերու խմբանկարներով ու Հայ
եւ օտար նշանաւոր զինուորականներու առանձին նը-
կարներով զարդարուած գեղեցիկ ԱԼՊՈՄ մը պիտի հը-
րատարկուի մօտ ատենէն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հերոսուհին	էջ 7
Խելագարուած Մօր մը Սրբազան Կտակը	21
Օգնութիւն	43
Երազ մը	49

— ՓՈՒՍԱՆ ՎՐԻՊԱԿԻ —

Գրքոյկիս հրատարակութեան պահուն, 1916 Նոյեմբերին, ստիպուած էի կուսակցական գործերով կռիւի մեկնիլ, որու պատճառաւ ալ անկարելի եղաւ պէտք եղած խնամքը տանիլ այս հրատարակութեան, եւ բացակայութեանս իբրեւ հետեւանք, գրաշարի քէ սրբագրիչի անհոգութեան պատճառաւ շատ մը տառաւթներ, անտեղի կէտադրութիւններ, քերականական սխալներ եւ նոյնիսկ բառերու այլանդակումներ գործուած են, օրինակ — էջ 30, վերէն վար 5-րդ տող «օտարամուտ համաշխարհային»ը պէտք է ըլլայ, օտարամուտ ընկերութեան, եւ այսպէս:

Անհնար ըլլալով այս վրիպումներու ուղղումները ընել, եւ մանաւանդ այս հրատարակութեան հազիւ հարիւր օրինակ մնացած ըլլալով, պարտք համարեցի այս բացատրութիւնները տալ, երկրորդ տպագրութեան ատեն, որ արդէն պահանջ կայ, պէտք եղած խնամքը տանելու պայմանաւ:

Ն. ԱԶԳՈՒՆԻ

1920, Յունուար 6.

ՊՕՍԹԸՆ

ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆ

«Այսօր չարիք, քէ մոռանա մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ Հային կարդայ նախատիմք»:
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Բարձր լեռան մը ստորոտը, խիտ մացառներու մէջ
կին մը՝ կիսարաց աչքերով ու կրծկուած վիճակով կը
քնանար: Չուառականը՝ զինք Հալածող բորենիներէն
խուսափելու համար, ստիպուած էր գիշերները մի-
այն քալել, բայց ալ այնչափ հոգնած էր որ՝ այդ գի-
շեր այգալույսէն քանի մը ժամ առաջ, իւր Հալածակա-
նի ապաւենը հոտ գտած էր:

Երկու երկար գիշերներ՝ անօթի ու սոված վիճա-
կով, վախով եւ դողով Համակուած քալած էր, քա-
լած մինչեւ որ՝ իր հոգնաբեկ ոտքերը կըքոտած ու ալ
քալելու անկարող, եկած ու ապաստանած էր այդ մա-
ցառներուն մէջ: Չարաչար չոգնութիւնը իւր անօթու-
թիւնը մոռցնել տուած էր, ու ինք գիշերուայ անա
կընկալներու վախին տակ, դողացող սրտով ինք-
զինք լանձնած էր ամենակարողի պաշտպանութեան...:

Պարապին մէջ սուրացող հրացանի մը զնդակէն
գոռումը՝ ընդոստ արթնցուցած էր զինք ու ինք, աջ
ձեռքը մէջքը կապած ատրճանակին վրայ դրած, սո-
ղալով՝ բարախուն սրտով եւ չուարած աչքերով ս-
կսած էր չորս կողմը նայիլ:

Սարսափելի ու թանձր մութին պատճառաւ, կարելի չէր քաջ մը հեռունը տեսնալ, որով ստիպուեցաւ երկու ձեռքերուն վրայ սողալով, մացառներէն դուրս ելնել, ու փոքր հողաթուճրի մը ետեւ ապաստանիլ:

Խիտ ու սեւ ամպերը՝ երկնականաօրը պատած էին եւ տեղատարափ անձրեւ մը անխուսափելի էր, բայց այս տաղնապալի վիճակը երկար չտեւեց եւ ահա այդը՝ հորիզոնին վրայ իւր բոլորածեւ կամարը պարզեց: Հետզհետէ իրերը իրենց իսկական ձեւով տեսանելի ըլլալու աստիճան լուսացաւ: Քանի մը հրացանի պայթումներ եւս իրարու չաջորդեցին ու կինը իւր ամբողջ ուշադրութիւնը դէպի այն կողմը դարցուց, ուրիշ այդ հրացանի պայթումները կը լսուէին ու շատ հեռուն նշմարեց սեւ զանգուած մը՝ որը շարժուն վիճակի մէջ էր եւ հասկցաւ ինչ ըլլալը: Քիւրտեր էին անոնք, որոնք կամ աւարէ կը դառնալէն եւ կամ թշնամիէն պարտուած՝ ետ կը փախչէին. այս վերջինը աւելի հաւանական էր, որովհետեւ այդ մօտակաջը ոչ մի անաւեր գիւղ կար, բոլորն ալ վառուած էին անխնայ: Փախըստական կիներ այս բանը հասկցաւ այն ատեն երբ բացորոշապէս տեսաւ թէ՝ ատոնք կանոնաւորապէս չէին քալեր, այլ մասերու բաժնուած, խուճապով մը կը կը փախչէին ու սահմանադիտին մօտեցած ըլլալու մըտածումը իւր դէմքին վրայ ժպիտ մը եւ վշտալի սըրտին մէջ յոյս մը ձգեցին: Բայց այս առժամանակեայ ուրախութիւնը երկար չտեւեց, երբ յանկարծ անճոռնի խօսուրդաւորի մը ձայնը ականջին հասաւ: Հետքահետէ ոտքերու դըփրտոցի ձայները մօտեցան ու կինը՝ անակնկալ պաշարուծի մը սարսափին տակ, նշմարեց քանի մը քիւրտեր որոնք՝ արագ արագ իւր կողմը կուգային: Նախ այնպէս ենթադրեց թէ՝ ատոնք կանխաւ

զինք տեսած էին եւ անմիջապէս ձեռքին ատրճանակը քարի մը վրայ տեղաւորեցնելով, ինքնապաշտպանութեան դիրք բռնեց, բայց իւր այդ վախն ու կասկածը շուտով փարատեցան, երբ քիւրտերը իւր դիրքին քանի մը քաջ հազիւ մնացած, իրենց ճամբան շեղեցին եւ հապճեպ քաշելով հեռացան դաշին:

Փախստական կինը՝ իւր դիրքին անապահովութիւնը տեսնելով, մանաւանդ թիչ վար գիշերուայ իւր պառկած տեղը ճամբուն վրայ ըլլալով, հոտ կարելի չէր ցերեկ ատեն ապաստանիլ, որոշեց աւելի ապահով տեղ մը երթալ թշնամիներու խուզարկու աչքերէն խուսափելու համար: Ո՛ր երթար լոյս ցերեկով, չէ՞ որ շարժուն ամենափոքրիկ էակ մը իսկ այդ լերկ սարերուն վրայ, կարելի էր նշմարուիլ թշնամիներէն: Ամէն վտանգ աչքը առնելով, ճիգ մը ըրաւ կանգնելու համար, բայց երկու օրուայ անօթութիւնը իւր վրայ ոչ թէ չէին ձգած, անկարելի էր այդ վիճակով քանի մը ժամ թափառիլ սարերու ու ձորերու վրայ, ապաստան մը գտնելու յոյսով ու ակամայ ստիպուեցաւ քանի մը ժամ սպասել այդ դիրքին մէջ, մինչեւ որ՝ հալածուող քիւրտերը անտեսանելի ըլլալին եւ անկէ վերջ միայն իւր անբաղդ դըլխուն ճարը նայէր:

Քանի վայրկեանները կը սահէին, այնքան խեղճ կնոջ անօթութիւնը կը սաստկանար եւ անօթութենէ առաջ եկած գլխու պտոյտը, աչքերու լոյսը կը մարեցնէր որ՝ վերջ ի վերջոյ նուաղումը անխուսափելի դարցուց ու թշուառական կինը, անպատասպար ու անօղնական նստած տեղը նուաղեցաւ ... :

Տեղատարափ անձրեւը սկսած էր տեղալ եւ թրջել լեռ ու ձոր: Անձրեւի զովացուցիչ աղդեցութեան տակ, նուաղած կինը սթափեցաւ ու դողացող ձեռքը տոթակեղ ճակտին տանելով զգաց այն՝ պաղ

սարսուռը որ իւր ոսկորներուն մէջ կը մաղուէր:

Պէտք էր ելլալ այդ տեղէն ու քարի մը տակ կամ խոռոչի մը մէջ ապաստանիլ, արդէն անձրեւը իւր պատառոտած Հադուստները խըխմեցնելով, մինչեւ մարմինը թափանձած էր: Այս վիճակին մէջ վրտանդն ու մաշը աչքը առնելով ելաւ կանգնեցաւ ու սկսաւ քալել: Երկու ժամ ամբողջ խելառ թափառումներէ վերջ քարայր մը նշմարեց ու սկսաւ քայլերը աչք կողմը ուղղել: Անթուրթիւնը, չոզնութիւնը, վախն ու թրջիլը տենդ չառաջացուցած էին խեղճ կնոջ վրայ, այնպէս որ՝ մինչեւ քարայրը Հասնիլը իւր վրայ ոչ խելք մընացած էր եւ ոչ ալ ոյժ ու երբ ճանկոտուելով քարայրէն ներս մտաւ, առանց չուրջը նայելու, կռնակը քարին կռթնցուց ու աչքպէս մնաց քանի մը վայրկեան, երբ չանկարծ անսովոր տաքութիւն մը զգաց ձեռքին մէջ, եւ աչքը բանալով տեսաւ թէ՛ ձեռքը մխացող կրակին մէջ ինկած էր: Այդ պահուն, վախի ոչ մի կասկած իր սրտին մէջ տեղ չունէին, ինքը մտած էր եւ ուրեմն պէտք էր տաքնալ, ուստի փոքրիկ փայտի կտոր մը գետնէն վերցնելով սկսաւ կրակը խառնել եւ ձեռքերն ու ոտքերն տաքցնել:

Երբ բաւական տաքցուց իւր մարմինը ու չորցուց Հադուստները, թուրութիւն մը եկաւ վրան, ու իւր մարած աչքերը անթարթ՝ քարայրին մուտք անկիւնը շառած, բաւական ատեն մնաց այդ վիճակին մէջ: Երբ՝ ալանդակ ու տարօրինակ բան մը տեսնողի պէս աչքերը լացն լացն բացուեցան եւ սոսկումի ու վտանգի փոքրիկ դաշոյնին տարաւ ու շունջը բռնած ոտքերու մատներուն վրայ քալելով, չառաջացաւ դէպի քարայրին այն անկիւնը, որտեղ աչքերը շառած էին քիչ առաջ:

Հոտ թուրք զինուոր մը պառկած դտաւ որ՝ զէնքը երկու ոտքերուն մէջ առած կը քնանար: Հիւանդ էր թէ վիրաւոր, այդ բանը չուզեց զիտնալ կինը, միայն զիտէր թէ՛ ատիկա վտանգաւոր իժ մէջ, զոր երբ արթննայ, կրնայ իւր կեանքը վտանգել ու վէսօրէն ջիղերը պրկելով, ձեռքի դաշոյնը ուժգնօրէն խրեց զինուորի կողին, իսկ այս վերջին խաղտո ձայնով մը ա՛ա՛... ա՛՛... ոռնաց ու հոգին փչեց ... :

Կինը Հասարակ գործ մը տեսնողի պէս, անհոգութեամբ դաշոյնը քաշեց մեռնող զինուորի կողէն, ուրկէ արիւնը շատրուանի պէս կը պոռթկար ու իր ծուէն ծուէն եղած գոգնոցով սրբէլէն վերջ, երկիւղածութեամբ Համբուրեց եւ չաղթականօրէն ու խելառ շարժումով մը, փայլիլտացող դաշոյնը քանի մը անգամ օգին մէջ շարժելով, սաստիկ ատելութեամբ մը՝ սպաննած զինուորի դիակին վրայ թքաւ, որը արեան ճապաղիքներու մէջ կը լողար եւ խօսքը ուղղելով դիակին, որպէս թէ կենդանի լինէր, կը տեսնա՞ս իժդ դու՝ որ մենք դադաններու դէմ միջոցներու խտրութիւն չենք դներ ու չալտի դենք չեաւ այսու, եւ պէտք է զիտնաս որ՝ այս սրբազան դաշոյնը երկրորդ անգամն է որ կը գործէ, ջարդուած ու անպատուուած ցեղիս վրէժը լուծելով: Ա՛յ, ելէք ձեր սատկած տեղերէն ու դարձեալ պղծեցէք Հայ կոչսերը ու ջարդեցէք մանուկներն ու ծերերը, ահա աչքպէս շան սատակ կըլլաք տկար Համարուած կնոջ մը ձեռքով, եւ դաշոյնը կրկին անգամ Համբուրելով, խնամով պահեց կուրծքին վրայ ու քարայրէն դուրս նետուելով անսովոր սաստկութեամբ մը վազել սկսաւ: Երբ շնչասպառ վիճակի մէջ բարձր բլուրի մը գագաթը Հասաւ քաշած տանջանքներէն, տեսած դժոխալին տեսարաններէն ու իւր ցեղակիցներու բրգացած եւ նեխած դիակներէն դառնացած ու սար-

սափած չուսահատութիւն մը եկաւ վրան եւ վէտովէտող առատ մաղերը փչող քամիին դէմ տարտղնած, ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացնելով սկսաւ աղօթել, որ աղօթք մը ըլլալէ աւելի արդար զայրոյթ մըն էր Աստուծոյ ուղղուած, «Աստուած իմ դարերով իմ նախահայրերէս պաշտուեցար, քու Ս. անուանիդ համար, անթիւ ու անհամար զոհեր տուաւ իմ ցեղը, բայց քու արդարութիւնդ ոչ մի ատեն իմ հայրենիքիս վրայ չը տարածուեցաւ, ու մենք՝ մեր հաւատքներուն ու չոստերուն խորտակուելը տեսանք դառնութեամբ եւ հիմա չուսահատ ու ընկճուած քու արդարութիւնդ չէ որ կը հալցեմ, այլ քու անողոք վրէժխնդրութիւնդ: Որովհետեւ, ալլեւս կը հաւատամ թէ՛ երկինքի վրայ արդարութիւնը անհատի աննշան է ու սահմանափակ եւ երկրի վրայ կատարուած գաղանթութիւններն ու վայրագութիւնները անհատի շատ որ երկինք դժոխքը անբաւական է այս աշխարհը պատժելու համար: Թող ուրեմն ո՛վ Տէր Աստուած ամբողջ երկինքդ դժոխք մը դարձած կործանէ, փճացնէ, մոխիրի վերածէ անմեղներու արիւնով չլիցացած սա անբարիշտ ու գաղանաջած աշ . . . խար . . . հ . . . ը» հազիւ վերջին խօսքը աւարտած էր, երբ սուրացող գնդակ մը գետին տապալեց զայն . . . :

* * *

Հայ կամաւորներէն՝ ցառաջապահ զինուորներու տասնեակ մը, կնոջ մարմինը խնամով կարմիր թաշի կառքին մէջ զետեղելով փոխադրեցին դաշտային հիւանդանոցը, ուր գթութեան քոյրեր ստացած վէրքին նախնական դարմանումները սկսան տանիլ մեծ հոգատարութեամբ:

Կնոջ ստացած վէրքը ծանր հանդամանք մը չունէր, աջ ազդրը վիրաւորուած էր ու կապարը առանց ոս-

կորին վնասելու մտին մէջ խրուած էր: Արդարեւ քանի մը օր վերջ վիրաբուժական գործողութեամբ մը կապարը հանուեցաւ ու վիրաւոր կինը կամաց կամաց լաւանալ սկսաւ: Օր մը հայ վաշտապետներէն մին, մօտենալով կնոջ նախ որպիսութիւնը հարցուց եւ չնոյնացող սակական ու քնքոյշ ձայնով մը ներողութիւն խնդրեց որ՝ թիւրիմացութեան մը պատճառաւ իր կամաւոր զինուորներէն մին զինք վիրաւորած էր: Մենք մեր փոքրիկ խումբով բաւական հեռուէն կը քալէինք, կ'ըսէր ան, երբ ձեզ տեսանք լեռան դադաթը, ես հեռագիտակովս սկսայ նայիլ ու աչք միջոցին էր որ իմ զինուորներէս մին հրացանը պարպեց ու թաւալելոր գետին փռեց քեզ: Հրացան արձակող անխոհեմ զինուորը թէեւ լանդիմանեցի խտորէն եւ սակայն եղածը եղած էր ու ես անմիջապէս խումբովս սուրացի քովդ եւ քեզ հիւանդանոց փոխադրեցի:

Վիրաւոր կինը նմանապէս փոխադարձաբար իւր խանթակաթ շնորհակալութիւնը չաչտնեց, ըսելով թէ՛ աչք անխոհեմ համարուած զինուորի գնդակը պատճառեղած էր իւր ազատութեան թէ՛ ներքի է այն՝ Հայրենասէր կամաւորին արարքը որ թիւրիմացութեամբ զէնք արձակած էր իւր վրայ եւ վիրաւորած: Հայ վաշտապետը՝ այս քանի մը վաշտեանի ընտանեկան խօսակցութենէն վերջ հեռացաւ կնոջ քովէն, ուրկէ քանի մը օր վերջն ալ վիրաւոր կինը Կովկաս փոխադրուեցաւ ու իջմիածնայ հայկական հիւանդանոցներէն միոյն մէջ բաւական ատեն խնամուելէն չետոյ ըստ վերին կարգադրութեան, որպէս առողջացած դուրս հանուեցաւ հիւանդանոցէն: Իրաւ է թէ կնոջ վէրքը բոլորովին բուժուած էր սակայն աւելի սարսափելի ախտ մը եկած էր վրան որ՝ վերջի վերջոյ դէպի գերեզման պիտի տանէր զինք: Տանջալիւր չոր հազ մը՝ երբեմն երբեմն մա-

րեցներու աստիճանին կը Հասցնէր խեղճ կինը եւ սա-
կայն Հիւանդանոցին մէջ ոչ ոք ատոր Հետեւանքներուն
վրայ կը մտածէր, գաղթական էր եւ ուրեմն ... այդ
չոր Հազը պաղի վերագրած էին որ՝ առժամանակեայ
բնոյթ մը ունենալ կը կարծուէր եւ որ երբ տաքը դար
Հազը՝ ինքնին պիտի բուժուէր, այդպէս առարկած էր
Հիւանդանոցի վերակացուն եւ կինը ճամբու դրած:

Խեղճ ու անտիրական կինը՝ երկար ատեն Նպաս-
տամատոցներու ու զանազան կօմիտէներու դուռները
ափ առնելէն յուսահատած ու դառնացած, որոնք էն
նուաստացուցիչ միջոցներով Հազիւ կտոր մը չոր Հաց
կուտային, ու երբ՝ վերջնականապէս իր բոլոր խնդրա-
գիրներուն մերժման պատասխանները ստացաւ, որ
դպրոցներու կամ որբանոցներու մէջ վարժուհու կամ
ծառայողի չնշին պաշտօն մը կը խնդրէր, իւր իսկ աշ-
խատութեամբ չոր Հաց մը ուտելու եւ արուեստակեալ
մուրացկանութենէ ազատելու համար, յուսահատօրէն
գիւղէ գիւղ թափառիլ սկսաւ գործ մը գտնելու սին
յոյսով: Բայց գիւղական ի՞նչ գործ կրնար ընել կին մը՝
որը կմախք մէկը սոսկ: Օրերով գրկուած ապրելու Հա-
մար ամենատարբերական սնունդէն ու գիշերները չոր
տախտակին վրայ պառկող Հիւանդ կին մը, բնական
էր որ կմախք դառնար:

Չոր Հազը որ՝ գիշեր ցերեկ կը տանջէր թշուա-
ռական կինը, Հալ ու մաշ ըրած էին գինք եւ սեւ լայն
շրջագիծ մը թողած մարած աչքերուն բոլորտիքը: Թո-
քախտաւոր մը ըլլալը ինք եւս Հասկցաւ վերջնականա-
պէս եւ որպէսզի իւր վերջին օրերը, կերպով մը գէթ՝
Հանգստացնէ իւր ցաւատանջ մարմինը, Օշական գիւ-
ղին մէջ բարեհալ պառաւի մը տան դուռը ափ առաւ,
ուր արին արցունք թափելով խնդրեց որ՝ իւր Համար

չուլի կտոր մը եւ ախոռին մէկ անկիւնը քնանալու տեղ
մը շնորհէն:

Բարի պառաւ սրտցաւ կարեկցութեամբ մը իր
տան լաւագոյն եւ օգուտ սենեակներէն մին, սիրայօ-
ժար տրամադրեց Հիւանդ կնոջ եւ ինք սկսաւ անձամբ
Հոգ տանիլ, գիշեր ցերեկ Հսկելով Հիւանդին վրայ:

Պառաւ թէեւ գուրդուրոտ Հոգատարութիւն մը
տարաւ Հիւանդին եւ սակայն կնոջ Հիւանդութիւնը
Հետզհետէ ծանր Հանգամանք մը ստացաւ ու այդ օրե-
րէն սկսեալ պառաւ Հիւանդի սնարին քովէն չի Հե-
ռացաւ: Յերեկ մը Հիւանդը քիչ մը առողջ զգաց ու պա-
ռաւի օգնութեամբ ելաւ եւ անկողնուն մէջ նստաւ, որ
ատեն պառաւ ալ մի քիչ տնային գործերով սկսաւ
պարապիլ, այդ պահուն դուրսը Կովկասահայ երկու
կոչը աշուղներ՝ մին Զութակի իսկ միւսը Թառի վրայ
մեղմադձոտ ու թռթռուն երգ մը կը նուագէին: Հի-
ւանդ կինը ուշադրութեամբ այդ լացնող ու սիրտ բը-
ղբոտող նուագը սկսաւ մտիկ ընել եւ սակայն մահացու
Հազը չէր թողցներ որ՝ այդ տառապանքի երգին իմաս-
տը Հասկնար որոշապէս: Վերջապէս մեծ ու ցաւա-
տանջ ճիգ մը ըրաւ ու քանի մը վայրկեան զսպեց իւր
Հազը եւ լսեց երգին վերջացող Համարը

Կաթիս հետ մէկ տեղ սեւ վիւտը ծծիր,
Հոգուդ մէջ թող մա սեւ վրէժ դառնայ.

Միւր, բոյ քաւիր, բոյիդ ես դուրպամ,

Դու լաց մի լինիր, ես շատ եմ լացեմ...

Եւ երկա՛ր ու սրտահատում ա՛հ մը քաշելով, սաստիկ
յուզմունքէն փլան իւր փոսացած աչքերը ու սկսաւ
դառնապէս լալ ու Հեկեկալ, իսկ Հազը իւր բոլոր ա-
Հաւորութեամբը սաստկացաւ թոքերը դուրս պոռ-
կացնելու աստիճան, որով խեղճ կինը ստիպուեցաւ
դարձեալ իւր ծանր գլուխը բարձին դնել ու այդ պա-

Հուն իր անցեալը բոլոր ուրախութիւններն ու տանջանքները, կարօտութիւններն ու վիշտերը մի առ մի պատկերանալ իւր երեակայութեան առջեւ:

Կ'երեւակայէր դպրոցի շրջանը որ ուրախ զբուարթ, թիթեռնիկի պէս խաղալով ու թռուռտալով կը լաճախէր, որ իւր ուսումը չաջողութեամբ աւարտէլէն վերջ, Միացեալի կողմէ դիւղական դպրոցի մը մէջ ուսուցչուհի կարգուած էր: Հոն՝ այդ գիւղին մէջ մաքուր ու հրեշտակային սիրով մը սիրահարած էր աղջիկ ու պարկեշտ երիտասարդի մը հետ եւ ամուսնանալէն մէկ տարի վերջն ալ իրենց սիրասուն խորենիկը ծնած էր:

Բաց ատկէ վերջ վշտի ու տառապանքի ծրջանը սկսած էր: Անգութ ու դազան Գիւրտեր, սիրելի ամուսինը սպաննած էին, ու ինք ստիպուած էր իւր մէկ Հատիկ դաւկին ապրուստը հոգալ: Տարիներու անխոնջ աշխատութեամբ, Խորենին մասնաւոր դաստիարակութիւն մը տուած՝ ու երբ 18 տարու եղած էր, մեծ յոյսերով զայն Ամերիկայ ղրկած, ուսումը կատարելալու համար: Ինքը մայր մը եղած էր պարտաճանաչ ու նախանձախնդիր որ ուզած էր իւր սիրասուն գաւկին մասնաւոր դաստարակութիւն մը տալ, որ թէ իր եւ թէ իւր տառապեալ Ագգին ու Հայրենիքին օգտակար դառնար: Մէկ տարուայ իւր գաւկի կարօտը քաշելէն վերջ՝ վրայ հասած էր աշխարհաստան պատերազմը իւր բոլոր արհաւիրքներով եւ Հայկական տեղահանութիւններ ու ջարդերը իր բոլոր սարսափներով: Թուրքեր, իր սիրելի գիւղին երեւելիները նախ բանտ տարած ու չետոջ Հոն մէկիկ մէկիկ խեղդած էին, գիւղի բարի քահանան եկեղեցուն առջեւ գլխիվար խաչած եւ ի լրումն այս գաղանութիւններուն, գիւղին բոլոր գե-

ղեցիկ աղջիկներն ու հարսերը ի մի հաւաքած, հրապարակի վրայ, իրենց սիրելիները, իրենց իսկ աչքերուն առջեւ խողոված, ուրկէ վերջ, զինուորներն ու Թուրք գիւղացիներն աղջիկներն ու հարսերը իրենց մէջ բաժնած էին:

Ինքն ալ ըստ կարգի ու լպիրշ ճաշակի, ծեր հաղարապետի մը բաժին ինկած էր եւ առաջնորդուելով Հաղարապետին սենեակը, Հոն միայնակ ձգած ու դուռը վրան կղպած էին: Արեւնամուտին, տալուզ զուռնայի ձայն մը լսած եւ հետաքրքրութեամբ պատուհանին մօտեցած էր որուն դոց փեղկին բարակ ճեղքուածքէն սարսափով դիտած էր Հայ կոյսերուն մերկանդամ պարեցնելը Թուրք լիբր զինուորներու կողմէն: Այս անպատիւ ու պժգալի տեսարանը իւր սիրտը ատելութեամբ ու իւր հոգին վրէժխնդրութեամբ լեցուցած էին:

Այդ սարսափելի տեսարանի պաշուն, ջանք մը թափած էր պատուհանը բանալու ու չաջողած էր եւ ի վերջոյ կրկին դոցած, ուրկէ վերջ, Հաղարապետին հաճոյալի երեւնալու համար իւր մաղերը եւ վրան գլուխն կարգի դրած: Գիշերուայ ուշ ատեն, Հաղարապետը արբած վիճակով իր քով եկած էր, ու ինք կատարեալ սառնութեամբ մը քանի մը ժամ կեղծ փաղաքշանքներ ու դօմբլիւմենտներ ըրած էր Հաղարապետին, անոր վստահութիւնը շահելու համար եւ երբ վճռական վայրկեանը հասած էր, անմիջապէս իւր կուրծքին վրայ սահած փոքրիկ դաշոյնը Հաղարապետին կուրծքը խրած ու զայն դիպապստ գետին փռելէն վերջ, անոր քովի ատրճանակը առնելով ու առանց վայրկեան կորսնցնելու, ցերեկուայ բացած պատուհանէն ինքզինք դուրս նետած ու փախած էր:

Սարսափելի տանջանքներէ ու արկածներէ վերջ,

1038-2004
6110-39

որու ընթացքին մահացու թոքախտը առած էր, ինքզինք Հայ կամաւորներու քով գտած եւ անկէ ալ Կովկաս փոխադրուած էր, եւ Հիմա մահուան անկողնուն մէջ պառկած, կեանքի վերջին վայրկեաններուն, կարօտը կը քաշէր իր մէկ հատիկ սիրասուն զաւկին, Խորենիկին: Ո՛հ թէ կարենար մի վայրկեան տեսնալ իւր զաւակը ու իւր տոթակէզ շրթներով, միայն մէկ անգամ համբուրէր անոր մարմարեայ լայն ճակատը եւ թող անկէ վերջը փակէր իւր աչքերը եւ կամ գէթ իւր զըրկած նամակին պատասխանը ստանար եւ իւր սիրելիին նամակէն առնէր իւր կարօտը: Անօգուտ բաղձանք, որը ցնորք մ'էր եւ որուն անկարելի էր հասնիլ ու այս վերջին մտածումը քանդեց իւր հոգուն վերջին թելերը եւ սկսաւ բարձրաձայն ու մահաբոցը հազի ընդմիջումներով հեկեկալ եւ մա՛յր, մա՛յր աղաղակել:

Պառաւր Հապճեպով իւր ձեռքին դործը ձգեց եւ ի՞նչ է Յաւօ, — այդպէս կ'անուանէր Հիւանդը — հոգուդ շուրպան ի՞նչ ես ուղում: Պուտ մը ջուր մաշրիկ. պուտ մը ջուր. պառաւր անմիջապէս գաւաթով ջուր Հիւանդի շրթներուն մօտեցուց, որը անպաքար մինչեւ վերջին կաթիլը քամեց: Իսկ բարի ու հեղ պառաւր, այդ փոքրիկ ժամանակամիջոցին, ուղեց որ իւր բացակայութիւնը արդարացնէ, ըսելով թէ՛ այդ երեկոյ կաղանդի դիշերը ըլլալով ուղած էր մի քիչ պատրաստութիւններ տեսնալ, յաջորդ օրուայ Նոր Տարիի առթիւ այցելող բարեկամներու համար: Հիւանդը աղերսարկու ու հրեշտակային անմեղութեամբ լի ակնարկ մը ձգելով պառաւին վրայ, լալադին ու խղղուկ ձայնով մը, մա՛յր, մահուան վայրկեաններս մօտ եմ. կը խնդրեմ որ՝ դիւղի քահանան կանչես, որպէս զի իմ վերջին ու սրբազան կտակս ընեմ... Պառաւր սարսափած այս խօսքերէն, ուղեց մխիթարել եւ յոյս ներ-

շընջել թշուառ կնոջ, բայց տեսնելով Հիւանդի անյոյս վիճակը, իւր վերջին պարտքը կատարելու մղումով, անմիջապէս քահանային մօտ վաղեց ու երբ քահանային հետ վերադառցաւ Հիւանդը շատ տաղնապալի վիճակի մէջ գտնաւ: Պառաւր՝ հոգեւարքային տանջանքներու տակ եղող Հիւանդը սթափեցնելու փորձ մը ըրաւ եւ անոր զլուխը իւր ծոռնկերուն վրայ դրաւ:

Հիւանդը երբ մի քիչ սթափեցաւ ու տեսաւ քահանան, հա՛յր ըսաւ. կուգեմ որ Նոր Տարիի առթիւ իմ միակ մաղթանքս ու կտակս տղուս Հաղորդես որ Ամբրիկայ կը գտնուի եւ ձեռքին մէջ ճմբկուած թուղթ մը քահանային երկարեց, ըսելով, ասի իմ սիրասուն Խորենիս հասցէն է, մեռնելէս վերջ նամակ մը գրէ ու իմ կտակս իրեն հաղորդէ: Նոր Տարուայ առթիւ կը մաղթեմ որ Աստուած իրեն ուժ ու համբերութիւն տայ, որով կարենայ իմ վերջին ու սրբազան կտակս գործադրել, գրէ իրեն որ՝ երբ օր մը հայրենիք վերադառնայ, տառապող ցեղիս, դարաւոր Վրէժժ ԼՈՒԾԵ. ես ... իմ... լո ... և... և... և... և... և... Այդ հոգեւարքային բոլոր պառաւին կրտսեր թոռնիկը աղմուկով մը սենեակ վաղեց. մամա՛ Յաւօին նամակ կայ գոչելով, իսկ տառապեալ Հիւանդը վերջին անգամ ըլլալով իւր կիսաբաց աչքերը տղուն ձեռքը եղած նամակին լսուելով, խեղդուած ա՛հ, մը քաշեց ու լաւիտենապէս փակեց իւր կարօտակէզ աչքերը, աննմա՛ն Հերոսուհին:

Վ Ե Ր Ջ

ԽԵԼԱԳԱՐՈՒԱԾ ՄՕՐ ՄԸ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿՏԱԿԸ

(ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ)

Ձմեռնային ցուրտ եւ ջինջ առաւօտ մ'էր. ծերուկ պառաւ մը Հապճեպ քաջերով Կապիտան Չ...նի զօրանոցը մտաւ։ Կապիտանը կը պատրաստուէր դուրս երթալու, երբ զինուոր մը իմաց տուաւ թէ ծերուկ կին մը կուզէ զինք տեսնալ։

Օ՛Ֆ բացազանչեց Կապիտանը, քառասուն անգամ ըսած եմ թէ ծերուկներ դուրսը մի սպասցնէք, քառասուն անգամ կրկնած եմ որ աջդպիսիները, առանց ինձ Հարցնելու, անմիջապէս ներս քովս բերէք. զնա՝ իմացուր որ պատրաստ եմ զինք լսելու։

Քիչ վերջ, արդէն, պառաւը Կապիտանին քովնըստած բաներ մը կը խօսէր։ Ո՛հ զաւաղս, կըսէր պառաւը, չեմ գիտեր թէ ինչէն խենթեցած է, միայն սա գիտեմ որ մեզ Համար անտանելի է. ոչ գիշեր ունինք ոչ ցերեկ, ամէն ատեն սարսափելի աղաղակներն ու չըշմեցնող խնդուքները սրտերնիս կտոր կտոր կ'ընեն, խնդրեմ դաւա՛կս որ ճար մը դտնաս եւ այդ թշուառ կիներ մեր գիւղէն Հեռացնես, այլապէս մենք ամենքս ալ կը խելագարուինք։

Լաւ, լաւ, մայրիկ անՀոգ եղիւր պատասխանեց Կապիտանը. վաղն իսկ պէտք եղածը կը կարգադրեմ, բայց ըսէ խնդրեմ, այդ խելագարուած կիներ առաջուց չէի՞ք ճանչնար։ Ինչպէս չէ, այդ կիներ մեր գիւղացի է,

եօթը տարի է որ ամուսինը մեռած է, ունէր երկու մանչ զաւակ, որուն մեծը Հինգ տարի առաջ Ամերիկա դնաց, եւ շնորհիւ այդ ազնիւ, ազդասէր ու ծնողասէր տղուն, լաւ եւ երջանիկ վեանք մը կը վարէր մայրը, որովհետեւ զաւակը միշտ կ'օգնէր իրենց: Վերջերը իր մօր գրած էր թէ մտադիր է Հայրենիք վերադառնալ, անչափելի էր խեղճ մօր ուրախութիւնը, դժբաղդը Հարսնցու իսկ պատրաստած էր զաւակին Համար եւ սակաջն մուրազը փորը մնաց խեղճին...:

ԵրբՎանի ապրիլեան կոիւր ծաղեցաւ, մենք մեր գիւղը ձգեցինք եւ փախանք, իսկ այդ կինը իր 9 տարեկան զաւակին հետ մէկտեղ, մեզ հետ չեկաւ ու երբ ամիսներ վերջ վերադարձանք, տղան չի կար, զինքն ալ խելագարուած գտանք: Հա՛ չմոռնամ ըսելու թէ այդ թշուառ կինը, իր ուսին կապած ծրար մը ունի որ մինչեւ Հիմա չենք յիշած գիտնալ թէ ինչ է: Ուեէ բանի Համար երբ կը մօտենանք իրեն, թշուառը այնպիսի դիւալին դէմք մը կ'ստանայ ու սուր ճիչ մը կ'արձակէ որ ամէնս ալ կստիպուինք ձգել եւ հեռանալ: Ո՛հ, որդի, կմախք է դարձեր, կմախք, այնչափ որ տանջուեր է խեղճը: Կապիտանը կարեկցական աշխարհ մը ձգեց ձեր կնոջ վրայ եւ խոստացաւ միւս օր անմիջապէս կարգադրել այդ կնոջ խնդիրը եւ մինչեւ դուռ առաջնորդեց պառաւը, որ օրհնութիւններու տարափ մը տեղացուց Կապիտանին վրայ:

Երբ պառաւը հեռացաւ, Կապիտանը մտածկոտ քայլերով մօն դալ սկսաւ սենեակին մէջ եւ քանի մը վայրկեան վերջ այն եղրակացութեան եկաւ թէ՛ անպատճառ այդ խելագարը ահռելի դժբախտութեան մը Հանդիպած ըլլալու է եւ պէտք է անմիջապէս խնամքոտ ձեռքերու յանձնել: Իւր թիկնապահը կանչեց եւ պատուիրեց որ չաջորդ առաւօտ տասը զինուորներ

պատրաստէ իրեն ընկերանալու Համար: Ենթանալէս երթալ կառավարիչէն խնդրել որ քանի մը ժամուայ Համար, կառքը իր տրամադրութեան տակ դրուի: Թիկնապահը զինուորական բարեւով մը Հասկցուց թէ պատրաստ էր իր Հրամանատարին Հրամանները ճշգրտօրէն կատրելու եւ հեռացաւ:

Յաջորդ առաւօտ Կապիտանը 10 ձիաւոր զինուոր ներու հետ մեկնեցաւ Ծ. գիւղը: Անոնց կը հետեւէր պարապ կառք մը: Երբ գիւղը Հասան, լուր զրկուեցաւ գիւղի քահանային թէ Կապիտանը կ'ուզէ զինք տեսնել եւ քանի մը վայրկեան վերջ, Կապիտանը իւր զինուորներով միասին առաջնորդարան կը դառնուէր:

Ծ. գիւղը կիսով չափ այրուած էր թուրքերու ձեռքով եւ սակաջն առաջնորդարանը գերծ մնացած էր: Երեւի փորձած էին այլեւ սակաջն քարաչէն ըլլալուն Համար չէին չաջողած, արդէն դուռն եւ սենեակներու մէջ այրոցքի նշանները կատպացուցանէին թէ այդ չէնքը այրելու Համար փորձեր կատարուած էին: Առաջնորդարանը կը բաղկանար երեք սենեակներէ, մին Հիւրանոց, միւսը ընդարձակ դահլիճ մը իսկ երրորդը խոհանոցի Համար գործածելի: Կապիտանը առաջնորդուած էր Հիւրանոցը որուն կազ կարասիքը կը բաղկանար քանի մը կոտրած աթոռներէ եւ խառնիկած գրասեղանէ մը: Պատերուն վրայ մի քանի պատկերներու շրջանակներ կային, որոնց մէջի պատկերները պատռուուած էին: Հիւրանոցը ունէր երեք պատուհաններ, երկուքը արեւելեան կողմին վրայ բացուած, իսկ մէկը Հարաւային՝ որ եկեղեցուց բակը կը նայէր:

Կապիտանը եւ քահանան այս երրորդ պատուհանին առջեւ նստան: Քահանան 65 տարեկան էր, ձիւնի պէս սպիտակ մօրուքով, Հագած էր Հին եւ կարկտուած վերարկու մը, դողդոջուն էր եւ կորաքաճակ:

Տէր Յարութիւնը, այսպէս կը կոչուէր քահանան, եւ Կապիտանը դէմ դէմի նստած կը խօսէին խելագար կնոջ փոխադրութեան վրայ: Քահանան կղզուշացնէր Կապիտանը եւ կ'ըսէր թէ սարսափելի է այդ խելագարին Հետ դործ ունենալ, պէտք է անպայման կապել, թէ ոչ կրնայ վտանգաւոր դառնալ: Կէս ժամու չափ խելագար կնոջ վրայ խօսակցելէ ու խորհրդակցելէ վերջ Կապիտանը խօսքի նիւթը փոխելով սկսաւ Հարց ու փորձ ընել գիւղացիներու ներկայ վիճակը մասին եւ երբ լիակատար տեղեկութիւններ ստացաւ, Տէր Յարութիւնին Հետ միասին առաջնորդարանէն դուրս ելան եւ ուղղուեցան դէպի խելագարին տան կողմը, որոնց կընկերանալին զինուորները: Հազիւ Հեռուէն տունը կերեւար եւ ահա լուեցաւ խենթին քա՛հ քա՛հ խնդալու ձայնը որ վերջը փոխուեցաւ լացի ու պոռչտուքներու:

Կապիտանին ընկերացող զինուորներէն բարձրահասակ երիտասարդ մը, Նդուարդ անունով, զինուորներու մէջ տիրող լուութիւնը խզեց եւսկաս իր քովի ընկերոջ Հետ խօսիլ: Հինգ տարի է կ'ըսէր, որ այս գիւղէն Հեռացեր էի եւ այսօր բարեբախտութիւնը ունեցայ դարձեալ տեսնալու իմ պաշտելի ծննդավայրս, թէեւ աւերուած ու քանդուած վիճակի մէջ: Ա՛հ, երկու օրէ ի վեր կ'ըսէր որ Վան եկած եմ եւ կ'ուզէի միջոց մը գտնելով մէկ մը մեր գիւղը գալու եւ ահա փառք Աստուծոյ այս խենթ կնոջ պատճառաւ ես ալ ձեզի ընկերացայ ու այս վայրկենիս կը գտնուիմ իմ մանկական չիչատակներուս եւ պատենական յոյզերուս վառարանը եղող անուշիկ ծննդավայրիս հողին վրայ:

Բաց, եղբայր, կարծես մեր այս գիւղին մէջ չընչաւոր էակ չէ մնացեր, ծանօթ գիւղացի մ'ալ չերեւնար որ գէթ մօրս եւ եղբորս մասին տեղեկութիւններ առնեմ: Երեւանի ու Թիֆլիսի բոլոր մեր ծանօթ-

ներուն Հարցուցի ծնողքիս մասին եւ ամենն ալ պատասխանեցին թէ լուր չունին, չեն տեսած: Վերջապէս Տէր Յարութիւնին պէտք է Հարցնել, ինքը անպայման լուր ունենալու է, բաց պէտք է նախ սա խելագարին խնդիրը կարգադրել, ուրկէ վերջ Կապիտանէն Հրաման կ'առնեմ եւ քանի մը օր գիւղը կը մնամ, ծնողացիս վրայ լիակատար տեղեկութիւններ առնելու Համար: Ի՞նչ կը խորհիս, ընկեր, Կապիտանը Հրաման պիտի տա՞յ արդեօք: Անպայման, այո՛, պատասխանեց ուկնդրող զինուորը, Կապիտանը երբեք չի մերժեր այդ տեսակ բանաւոր խնդիրք մը: Բաց այս ի՞նչ ահռելի ձայն է, Նդուարդ կարծես դժոխքն է որ իւր ահաւորութեամբ այս գիւղը իջած է, ա՛հ, տե՛ս, Հիմա ալ սկսաւ խնդալ, կը լսե՞ս Նդուարդ քահ քահին ձայնը: Բաց ի՞նչ է այդ, տօ, ի՞նչու այդպէս երեսիդ գոյնը դացեր է, չըլլայ թէ տըկար դգաս ինքզինքդ:

Ոչինչ ընկեր, պատասխանեց Նդուարդ, ջանալով իւր չուզմունքը թագցնել, մեր տունը տեսայ եւ այդ էր պատճառը որ ուրախութենէս մարմինս դող մը բռնեց, եւ սակայն Նդուարդ կը խաբէր իւր ընկերը: Այդ ահռելի խնդուքներու եւ պոռչտուքներու ձայնը, իւր մըտքին մէջ սեւ դաղափարներ ձգած էին եւ նախազգացումը իրեն կ'ըսէր թէ ահռելի դժբաղդութիւն մը պատահած էր իրենց տան մէջ:

Նդուարդ խորին մտածումի մէջ խորասուզուած կը քալէր, երբ արդէն խելագարին տան առջեւ Հասան: Նդուարդ կը տեսնար իրենց տան դուռը եւ կը լսէր խենթին ձայնը որ իրենց տնէն կուգար, պա՛հ մը միտք ըրաւ անմիջապէս դռնէն ներս նետուիլ եւ սակայն մարմինը այնպէս ուժգնօրէն կը դողար որ Հազիւ զէնքին կռթնած, ինքզինքը ոտքի վրայ պահեց:

Սրտի չուզմունքը այդ աստիճանին Հասուցած էին

Նդուարդը, երբ Կապիտանը՝ չորս զինուորներու հը-
րաման ըրաւ որ՝ խելագարի բնական տունէն ներս
մտնեն եւ խենթը դուրս բերեն: Բարեբախտաբար, այդ
հրամանը Նդուարդին ուղղուած չէր, թէ ոչ խեղճ ե-
րկոտասարդը հաղիւ քանի մը քաջ փոխած գետին պիտի
գլորուէր, անքան սաստիկ կը դողային խեղճ ու ան-
բաղդ երկոտասարդին ոտքերը:

Կապիտանը՝ զինուորի մ'ալ հրամայեց որ կառ-
քը դրան մօտ բերեն, որ երբ խելագարը դուրս բեր-
ուի, անմիջապէս մէջը անդաւորեն: Զինուորը այդ հը-
րամանը կատարելու վրայ էր, երբ խելագարը զին-
ուորներու ձեռքէն պրծելով, ինքզինք տան դռնէն
դուրս նետեց: Բոլոր զինուորները սարսափով լեցուած
սկսան խելագարի շարժումներուն հետեւիլ: Խելագարը
փոնակին կապած ունէր ծրար մը, իւր հագուստները
բոլորուած ցնցոտիներ էին եւ կիսամերկ էր մարմինը,
մազերը խառնիճաղանձ ուսերուն ու դէմքին վրայ տար-
աւղնած, երեսը ձեռքերը եւ ոտքերը աղտէն կոշտա-
ցած ու սեւցած, մէկ ձեռքը մազերուն մէջ մխրձած,
իսկ միւսին ալ բռունցքը սեղմած ուղիղ վար կախած
էր: Աչքերը սովորականէն տարբեր, կարմրած ու դուրս
ցցուած փկնակապիճներէն, խոլորտուն ակնարկ մը
ձգեց չորս կողմը: Բոլոր զինուորներուն ոտքէն ցլը-
լուխ արագօրէն գննեց, վերջը հայեացքը կեդրոնացուց
Քաճանային վրայ եւ սկսաւ քա՛հ քա՛հ խնդալ: Նդ-
ուարդ, ապշած անընդհատ ու անթարթ՝ խելագարին
դուրս ինկած աչքերուն մէջ կը նայէր: Խելագարը իւր
խնդուքը լացի փոխելով սկսաւ մօտենալ զինուորնե-
րուն, երբ՝ Նդուարդ չի կրնալով աչքես ինքզինք զըս-
պել, ձեռքին զէնքը թողուց որ գետին իջնայ եւ երկու
ձեռքերը դէպի խելագարին երկնցնելով խեղդուկ ձայ-
նով սկսաւ մա՛յր մա՛յր աղաղակել: Խելագարը ցնցուե-

ցաւ, նախ ուղեց բան մը ըսել, չետոյ սկսաւ նորէն
քա՛հ քա՛հ խնդալ եւ լանկարծակի շարժումով մը ան-
պիսի ապտակ մը իջեցուց ձեռքերը իրեն երկարող Նդ-
ուարդին որ՝ այս վերջինը ուշաթափ գետին ինկաւ:
Տէր Յարութիւնը եւ Կապիտանը վաշիկեան մը քաշա-
հար սկսան իրարու երես նայիլ, զինուորները ասդին
անդին կը վազէին ուշաթափ ընկերով ջուր բերելու հա-
մար, իսկ խելագարը չաղթական ու սպառնալից, ձեռ-
քերը մազերուն մէջ խոթած ու ակռաները սեղմած,
կանգնած էր Նդուարդի գլխուն վրայ:

Քաճանան ու Կապիտանը անմիջապէս մօտեցան
որ Նդուարդը վերցնեն գետնէն, իսկ երկու զինուոր-
ներ զգուշաբար խելագարին երկու կողմը կանգնեցան:
Տէր Յարութիւնը երբ Նդուարդի դէմքը տեսաւ զար-
մացաւ եւ խելագարին մօտենալով, ուժգնօրէն ու բոլոր
ձայնով, թշուառական կին ըսաւ, որդիդ է, քու սի-
րելի ու պաշտելի Նդուարդդ: Խելագարը վաշիկեան կան
ուժքին ցնցում մը ունեցաւ եւ սկսաւ մէկ մը քաճա-
նային մէկ մը Նդուարդին նայիլ, ի վերջոյ հայեացքը
կեդրոնացնելով Նդուարդին վրայ, կամաց կամաց անոր
վրայ ծռեցաւ: Բոլորն ալ շունչերնին բռնած եւ զար-
մացած այս տարօրինակ միջադէպէն, խելագարի շար-
ժումներուն կը հետեւէին երբ խենթը ահռելի ճիչ մը
արձակեց, ինկաւ Նդուարդի վրայ եւ սկսաւ բարձ-
րաձայն հեկեկալ, իսկ Նդուարդ ուշքի եկած եւ մօրը
վիզը փաթտուած միշտ կը համբուրէր, մա՛յր, մա՛յր,
սիրելի մայր աղաղակելով: Տէր Յարութիւնը ուրախ
դէմքով Կապիտանին կըսէր թէ՛ խելագարին այս վերջին
ուժքին եւ լանկարծակի ցնցումը եւ Նդուարդին իւր
մօր առջեւ երեւնալը բարեբար աղբեցութիւն մը ըրին
խելագարին վրայ, եւ եթէ մէկ քանի շաբաթ հոգ եւ
խնամք տարուի՝ կրնանք հաւատալ որ՝ այս կինը կա-

տարելապէս կը բուժուի: Կապիտանը գլխով Համամը-
տութեան նշան ըրաւ Տէր Հօր եւ Հրամայեց զինուոր-
ներուն որ՝ կառքը ծօտ բերեն: Քիչ վերջ գգուշու-
թեամբ մայր եւ որդի կառքին մէջ տեղաւորցնելէ վերջ
ինք եւս նստաւ կառքին մէջ եւ մեկնեցան Վան:

* * *

Երկու շաբաթմեր անցեր էին այդ ողբերգական
օրէն, երբ առաւօտ մը սովորականին պէս, Կապիտանը
իւր քով կանչեց Եղուարդը եւ մօրը որպիսութիւնը
Հարցուց: Եղուարդ չարզանքով բարեւեց եւ պատաս-
խանեց թէ՝ արդէն մայրը առողջացած է շնորհիւ ե-
ղած Հոգատարութեան: Ա՛հ Կապիտան, կ'ըսէր Եղ-
ուարդ, ներեցէք որ ձեր առջեւ այսպէս Համարձակ կը
խօսիմ, դուք, իմ Հայրս, իմ եղբայրս, իմ եւ սիրելի
մայրիկիս ազատիչ Հրեշտակն էք, թողէք, շնորհ ըրէք
որ Համբուրեմ ձեր ձեռքը: Եւ արտասուխառն աչքե-
րով մօտեցաւ Կապիտանին: Մենք՝ կ'ըսէր, երբէք՝ չը
պիտի մոռնանք ձեր երախտիքը այս գուրդուրոտ Հո-
գատարութեան Համար. եթէ այդ երկու Հրեշտակները՝
գթութեան քոյրերը չըլլային, թերեւս մայրս երբէք
ալ չառողջանար: Գիշեր ցերեկ այդ սիրտիւն Հը-
րեշտակներու ձեռքին տակ՝ մայրս խնամուեցաւ
եւ այս բոլոր Հոգատարութեան ակն ու աղբիւրը
դուք էք դուք, սիրելի Կապիտան, ու մենք մայր եւ
որդի ձեր այդ անսիրտարինելի բարիքին Հա-
մար անհոռնապէս շնորհակալ ենք: Կապիտանը՝ Եղ-
ուարդի ձեռքէն բռնեց եւ վեր վերցուց, երբ՝ այս վեր-
ջինը ծոռնիկ եկած ուրախութեան ու երախտագիտու-
թեան արցունքներ կը թափէր: Եղուարդը նստեցուց իր
քովը եւ մեղմ ձայնով մը՝ սիրելի Եղուարդ ըսաւ, այդ-
չափ մի յուզուիր, մենք մեր պարտականութիւնն է որ
կը կատարենք եւ այդ անուշ պարտականութիւնը մեզ

սորվեցնողներուն պէտք է շնորհակալ ըլլալ որովհե-
տեւ անոնք տարիներով մեզ քարոզեցին, սորվեցու-
ցին եւ իրենց անաղարտ կեանքովը օրինակ ե-
ղան եւ մեզ ուսուցին Հայրենասիրութիւն եւ ազգասի-
րութիւն: Այո, եթէ անոնք չըլլային, եթէ այդ մաքուր
ու դաղափարական գործիչները չըլլային եթէ ոչ բո-
լորը, դէթ ես Ամերիկեան մարդաձուլանին՝ մէջ ան-
հետացած էի, որովհետեւ ես Հազիւ Հինգ տարու:
էի երբ իմ ծնողքս զիս Ամերիկայ տարաւ: Փառք եւ
չարդանք անոնց որոնք մեզ առաջնորդեցին ազ-
գայնական ուղղութեամբ, մեզի սորվեցուցին ճշ-
մարտութիւնը սիրել, ստութեան ու կեղծիքի դէմ մա-
քառիլ սորվեցուցին եւ ամենէն նշանակելի եղբայրա-
սիրութիւնը մեր սրտերուն վրայ դրոշմեցին: Հայ ազգը
այսօր զգետնուած, ջարդուած, բոլորէն արհամարհ-
ուած եւ անպատուուած է ու մենք պատրաստ ենք նոյն-
իսկ անկարելին փորձել, ցեղը վերակենդանացնելու
Համար եւ ատի ամէն ազնիւ ու Հայրենասէր Հայու
նուիրական պարտականութիւնը պէտք է ըլլայ: Թող ա-
մէն ապրող Հայ Հետեւի պարտականութեան ձայնին եւ
տարիներ վերջ դարձեալ կըլլանք այն՝ ինչ որ էինք աս-
կէ առաջ, որովհետեւ յուսահատիլը՝ ապրելէն, կեան-
քէն ձանձրանալու նշան է, եւ ուրեմն կեանքի կռիւէն ու
պաշտարէն չաղթուիլ ու պարտուելու Հոմանիչ՝ որ մեզ
Համար կը նշանակէ ջնջուիլ աշխարհի երեսէն: Ո՛հ,
մենք չպիտի յուսահատինք եւ պէտք է որ յուսահա-
տինք, եւ սակայն առանց դործի ալ սին յոյսերով ինք-
զինքնիս չպիտի օրօրենք: Պէտք է խոստովանիլ թէ՝
փոքր, թույլ եւ անզօր ազգ մ'ենք ներքին եւ եւ ար-
տաքին թշնամիներով ցանցուած, ու վտանգի պարա-
գային զիրար չհասկցող, իրարու գործեր խանգարող
եւ ամենէն ահռելին, աշխարհի վրայ նմանը չտեսնուած:

պառակտուած ազգ մը ենք ու այս ամբողջի պատճառը ազգային լայնախոհ դաստիարակութենէ զուրկ ըլլալնիս է: Վերջապէս արեւելքցի ենք, երազող ու երազը իրականութեան հետ չփոթող ժողովուրդ մը, թէ ինչո՞ւ պէտք է բացատրել օտարամուտ համաշխարհային վարդապետութիւններու մեր մէջ այսչափ տարածուիլը: Նա տեսէք, մեզ եղբայրութիւն եւ հաւասարութիւն քարոզող գերմանացիները, որոնք ընկերվարական վարդապետութեան ռազմավարները կը ձեւացնէին ինքզինքնին, այսօր սակայն, ատոնք՝ մարդ դադաններ դարձած, Լէնկթիմուրներու եւ Ճէնկիզ խաներու բարբարոսութիւնները մոռցնել տուին մեզ, իրենց դործած ճիւղային անդթութիւններով: Ինչե՞ր, ինչե՞ր լսած եմ այդ դարչելիներու մասին, որոնք բարբարոս թուրքին հետ եղբայրացած՝ մեզ մոխիրներու վրայ նստեցուցին: Այս ամէնը՝ սիրելի Եդուարդ, պէտք է որ հայը զգաստացնեն, պէտք է որ ապրողներս յետադարձ ակնարկ մը ձգենք եւ մեր անցեալի սխալներն ու սալթաքուծները ուղղենք: Պէտք է ասկէ ետք Հայը լրջանայ, պաշարիւնութեամբ դատել սորվի, խաբուսիկ ու փալլուն հեռանկարներով չխաբուի, վերջապէս բառին լայն իմաստով լրջանայ: Ի զուր չէ որ նշանաւոր մարդիկ ըսած են՝ պատմութիւնը ազգերու հայելիս է եւ պէտք է որ ազգեր ոչ թէ երբեմն, այլ միշտ այդ հայելիին մէջ նային, այդ՝ նայիլ եւ անցեալի դառն սխալները կըրկենէլէ զգուշանալ, չկրկնել այն ամէնը, որ մեր ազգի գոյութեան համար աղէտաւոր եւ վտանգաւոր կրնան ըլլալ:

Մեր պատմութիւնը անտեսելը ոճիր մ'է: Իսրայէլ Օրիի անխոնջ ջանքերը եւ երկար տարիներու մաքառումներն ու Հայկական Դատի Համար ըրած բանակցութիւններն եւ արկածախնդրական ժէստերը ուշի ուշով

կարդալէն վերջ, Ներսէս Աշտարակեցիի 30,000 կամաւորներու հերոսական դրուագները գոց ընելու չափ սերտելու ենք, ուր զգացումը եւ խանդավառութիւնը, պաշարիւն դատողութեան եւ լուրջ տրամաբանութեան առջեւ կը ջախջախուին:

Պէտք է այս անցեալ պատմութեան առջեւ, ամէն Հայ իր գլուխը ձեռքերուն մէջ առած լրջօրէն մտածէ մտածէ թէ՛ ի՞նչն էր պատճառը որ Ներսէս Աշտարակեցին մղեց այդչափ զոհողութեան. եւ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը...:

Մնանի եւ օդային անիրականալի դադափարներէ վերջնականապէս պէտք է ձեռք քաշէ Հայը, այլեւս ճառելու եւ հակաճառելու պէտք չկայ, այս պատերազմը մեզ համար շատ մը դասեր ունի իր մէջ, որով կը Հաստատուի թէ՛ քսաներորդ դարը գերազանցօրէն Ազգայնականութեան դարն է, թէ՛ համաշխարհային գաղափարները եւ վարդապետութիւնները երազկոտ մտքերու արտադրած ֆրագներ են միայն եւ մինչեւ այն ատեն որ աշխարհի վրայ ուժեղն ու անուժը գոյութիւն կ'ունենան, այդ գեղեցիկ երազներն ալ կը դատապարտուին չախտեալէս երազ մնալու: Եթէ կ'ուզենք որ ասկէ ետք Հայ ցեղի գոյութիւնը շարունակուի, պէտք է հետեւինք աշխարհի բնական օրէնքներուն եւ անժամանակ գործեր չընենք: Նախ յառաջդիմութեան սանդուխին առաջին աստիճանին վրայ դնենք ոտքերնիս եւ վերջը փորձենք երկրորդին եւ երրորդին վրայ բարձրանալ:

Այդ առաջին աստիճանը որ Հայը իր ոտքը պիտի դնէ, ատիկայ ազգայնականութեան տեղն է, ուր պէտք է Հաստատուինք, որպէս զի յառաջդիմութեան սանդուխին մինչեւ վերը բարձրանալու համար չի սալթալքինք: Ծէնքի մը հիմը երբ ամուր եւ Հաստատուն կը-

ուաններու վրայ դրուի, այդ չէնքը կրնայ դարերով տոկալ: Միեւնոյնն է նաեւ ազգերու համար: Եթէ կըրցանք այս արհաւիրքներէն վերջ ազգացին առողջ դաստիարակութեամբ նոր սերունդ մը հասցնել, մեր ազգի գոյութիւնը ապահոված կ'ըլլանք:

Մենք, մեր այս դադաւարներուն ու համոզումներուն ճշմարտութեան կատարելապէս կը հաւատանք, որովհետեւ տարբեր ցեղեր կամ ազգեր իրենց գոյութիւնը պահած եւ տեւականացուցած են միայն ու միայն ազգայնական դադաւարական իրականացումին աշխատութեամբը, եւ մեր ազգը բացառութիւն չի կրնար կազմել:

Այլ սակայն ախոս որ՝ Հայը, անցեալին մէջ չի կրցաւ եւ կամ չուղեց ըմբռնել մեր դադաւարականը, տեսնենք արդեօք՝ ապագան մեզ չալիտի՞ խարէ: Ամենէն վերջ, սիրելի Շղուարդ դեռ մեծ վտանգ մը ալ կ'սպառնայ Հայութեան ապագային, ատիկայ պատեւազմէն վերջ, Հայկական Հարցի բարեւոյ լուծուելէն եւ չլուծուելէն, կախուած է: Եթէ դարձեալ խոստումները սոսկ խոստում մնան, եթէ դարձեալ Հայուն այս կեանքի եւ նիւթքի կանի անսխալ զոհողութիւնները բան մը չարժեցողին, եւ մեզ դարձեալ գերութեան կապանքներուն մէջ պահեն, հոգ չէ թէ ինչ ազգի իշխանութեան ներքեւ ըլլանք, այդ միեւնոյնն է, որովհետեւ գերութիւնը գերութիւն ըլլալէ չդադրիր, ահա այդ ատենն է որ՝ Հայ ցեղի գոյութեան մեծ վտանգ կ'սպառնայ:

Ներկայիս Թրքահայաստանի մէջ Հայ չէ մնացած, եւ կամ մնացածներն ալ այրիներ ու ծերեր են, որոնցմէ չոյս չկայ որ սերունդ արտադրեն, մեր յոյսերը Հայաստանէն դուրս եղող, Հայ դադութիւններու վրայ են, իսկ ատոնք ալ այն ատեն միայն երկիր կը վերադառնան, երբ մենք կ'ըլլանք մեր երկրին տէրն ու տիրա-

կանը, այլապէս սա Հայաստան ըստած աւերակներուն վրայ ոչ ոք կրնայ բնակիլ: Ինչպէս ըսի, եթէ այս անգամ ալ Հայուն թափած թանկագին արիւնը բան մը չի արժէ, մէկ բան միայն կը մնայ ընելու, այն է առաջնորդել իտալական պատմութիւնով եւ նետուել չուսահատօրէն վրէժի սրբազան փամբան: 1858 թուականին Ֆէլիքս Որսինի անուն իտալացի մը անշարժ մահաւոր մը կատարեց Նաբոլիոն Գ.ի կեանքին դէմ: Որսինիի ատելութիւնը սա մտածումէն յառաջ եկած էր, թէ ինչո՞ւ Նաբոլիոն՝ այնքան հրապուրիչ խոստումներէ ետք՝ գործնականապէս մէջտեղ չէր դար ու աջակցիր իտալիան ազատելու համար Աւստրիական լուծէն: Ու այսօր իտալական պատմութիւնը կը վկայէ թէ՛ Հայրենասէր Որսինիի այդ ատենուայ անմիտ համարող մահաւոր մը, ազգած էր Նաբոլիոնի վրայ, որ վախճալով իտալացի Հայրենասէրներէն, թէ կրնան օր մը իւր կեանքը վերցնել, այդ տարուայ մէջ իսկ սկսաւ աշխատիլ ու գործել իտալիոյ ազատութեան համար:

Մեզ Հայերու համար, պատմութիւնն է որ՝ կը կրկնուի ու պիտի կրկնուի, եթէ սակայն ըմբռնենք վաշիկներ լրջութիւնն ու կարեւորութիւնը, եւ ըստ այնմ շարժինք: Անցնինք դարձեալ իտալական պատմութեան որ մեր աչսօրուայ իրականութիւնը իր մէջ կը պարփակէ, եւ կը պատկանի կարող դիւանագէտի մը, ճարտիկ ու խորթափանց Քաւուրին: 1855 թուականին, Որսինի պատերազմին վճռական տարին էր, եւ Սեւասթափօլը նուաճելը դաշնակիցներուն համար արժանապատուութեան խնդիր դարձեր էր, ուր ուժի ամենափոքրիկ օգնութիւնը իսկ անգնահատելի արժէք մը կը ներկայացնէր:

Հայրենասէր Քաւուր ըմբռնած էր այդ կէտը եւ երբ իշխանութեան գլուխ անցաւ, իտալական խորհրդ-

դարանին մէջ առաջարկեց որ՝ Իտալիան եւս 15,000 ի չափ կամաւորական ուժ մը ղրկէ Սեւաստափոլ, դաշնակիցներուն կողքին կռուելու համար եւ երկար տատանումներէ ու վարանումներէ վերջ, խորհրդարանը վաւերացուց: Ու Սարտինիայի 15,000նոց բանակը դընաց և կռուեցաւ Ռուսներուն դէմ, սակայն իրականին մէջ Աւստրիոյ դէմ էր որ կը կռուէր: Ահա պատմութիւնը, որ կը հաստատէ թէ Բաւուրի պէս մեծ դիւանագէտ մը որչա՛փ նպաստեց Իտալիոյ ազատագրումի գործին եւ որ՝ այսօր Բաւուրը՝ այդ հասարակ օրագրողը, Իտալիոյ ամենամեծ Հերոսն է, ազատութեան Ռազմիկան:

Մենք եւս այսօր կամաւորներ ունինք եւ սակայն Հայ ազգը հայ Բաւուր մը պի՞տի կրնայ ստեղծել, ահա հարցը, որուն պատասխանը ապագան պիտի տայ եւ Հայ դիւանագէտ համարուող անձերը պէտք է դէպի անցեալը, դէպի պատմութիւնը ակնարկ մը նետեն եւ ըստ այնմ գործեն, ահա իմ առաջին ու վերջին ըսեւիքս ... :

Կապիտանը կը խօսէր չուզուած եւ գերադոյն ոգեւորութեամբ, իսկ Նդուարդ հմայուած հայրենասէր հրամանատարի կշռուած խօսքերէն, հիացած Կապիտանին կը նայէր, երբ Կապիտանը վերջացուց իր խօսակցութիւնը եւ խօսքը ուղղելով իրեն, զնայ ըսաւ եւ մայրիկիդ բարեւելով ըսէ որ կուզեմ քանի մը վայրկեան իրեն հետ խօսիլ: Նդուարդ յարգանքով բարեւեց ու Հեռացաւ:

* * *

Յաջորդ առաւօտ Նդուարդ՝ Կապիտանը կ'առաջնորդէր իր մօր քով: Նդուարդի մայրը սեւեր հագած նստած էր աթոռի մը վրայ, երբ իւր որդին Կապիտանին հետ սենեակէն ներս մտաւ:

Նստէ, նստէ ըսաւ Կապիտանը, երբ սգաւոր աչքին, սովորական յարգանքի մը համար, կ'ուզէր ոտքի ելլել, մենք քու զաւակներդ ենք, եւ դու մեր մայրը, պէտք չէ որ ձեւակերպութեան համար ինքզինքդ անհանգստացնես, դու դեռ հանգստութեան պէտք ունիս եւ պէտք չէ որ իմ ներկայութիւնս քու անհանգստութեանդ պատճառ դառնայ: Խեղճ կինը Կապիտանի անկեղծ շեշտերով արտասանած խօսքերէն ազդուած, թաշկինակը աչտերուն մօտեցուց, երբ արդէն արտասուքի կաշկանքի սկսած էին հոսիլ:

Կապիտանը մօտեցաւ իրեն եւ մխիթարիչ խօսքերով ամոքել ջանաց վշտաւար կնոջ սիրտը եւ քովը նստելով սկսաւ հարց ու փորձ ընել անցեալի վրայ:

Այո, ըսաւ Նդուարդի մայրը, իմ զաւակս ձեր մասին շատ բաներ խօսած է եւ ես կը հաւատամ թէ՛ դուք նուիրուած հայրենասէր մ'էք եւ ատոր համար ալ սիրտս պիտի բանամ ձեր առջեւ, եւ սկսաւ պատմել: Վանի ապրիլեան կռուի նախօրեակին, երբ մեր զիւղացիներն զիւղը թողին ու փախան, ես իմ սիրելի Արմենակիս հետ չուզեցի հեռանալ իմ օճախէս, խորհելով թէ՛ Բիւրտեր կամ Թուրքեր մեզի վնաս չեն հասցուներ քանի որ՝ արդէն ես պառաւած եմ եւ տղաս ալ անչափազաս՝ հազիւ 9 տարեկան էր: Ո՛հ, Կապիտան, այդ անցեալը մտաբերել, ամբողջ էութիւնս սարսուռով ու սոսկումով կը լեցնէ: Գիւղացիները զիւղէն մեկնելու զիշերը, սոսկալի երազ մը տեսայ: Կ'երազէի թէ՛ մեր զիւղը հազարաւոր թուրքեր ու քիւրտեր լեցուած էին, որոնք ահագին բազմութեամբ հայեր առջեւնին խառնած քաղաքէ քաղաք կը տեղափոխէին, զիս ու Արմենակս նմանապէս այդ հարիւր հազարաւոր հայերուն հետ խառնեցին: Օդը սաստիկ տաք էր ու մեր քալած ճամբաներէն անպանման փոշիներու քուլանք կը

բարձրանային, որը հարիւրաւոր կեանքեր կը խեղդէր ու կը խորշոմեցնէր ։

Մտրակներու տարափին տակ, մեղ լեռնէ լեռ ու ձորէ ձոր կը քշէին, եւ վա՛յ անոր որ չողնածութենէն չէր կրնար քաշել եւ կամ քիչ մը կուգէր նստիլ, զինուած թուրքեր անմիջապէս վազերը ու պէս վրայ կը հասնէին ու տեղն ու տեղը սուինահար կընէին։ Հազարաւորներ այդպէս սպանուեցան եւ կամ մօթէն նը-
ւաղեցան ու ճամբաներուն վրայ մեռան, հազարաւոր մայրեր այդ դժոխային ճամբորդութեան տանջանքնե-
րուն չտոկալով, արգանդի զաւակները վիժեցին եւ ի-
րենք ալ տեղն ու տեղը մեռան։ Ծամբու ամբողջ եր-
կայնքին դիակներ էր որ կը տեսնայինք անծայր դաշտեր
հայու ոսկորներով ճերմկած էին, վերջապէս չեմ գի-
տեր քանի՞ օրեր տեւեց մեր ճամբորդութիւնը, երբ
մենք արադահոս գետի մը եզրը հասանք։

Արդէն այդ տարագրուած բազմութեան կէսը հա-
զիւ մնացեր էր եւ մնացողներն ալ դիակնացած էին
մօթի, ծարաւի, անօթութեան եւ չողնածութեան
պատճառաւ։ Մովորականէն մութ էր այդ գիշեր եւ եր-
կինքը ամպերով կուտակուած։ Ամէնքս իրարու քով
խիտ խիտ նստած անօթութենէ կը տուաչտէինք, խեղճ
Արմենակիս վրայ ուժ չէր մնացեր այլեւս, ոտքերը ա-
րիւնած եւ աչքերը փոսացած էին ու ամեն անգամ որ
իր դէմքը կը դիտէի, սիրտս կտոր կտոր կըլլար։ Փոք-
րերու անօթութեան ճիչերը եւ մայրերու հեծկտալու
ձայները երկինք գետին կը թնդացնէին եւ սակայն մեզ
չըջապատող թուրք բորենիներու սրտերը չէին շար-
ժեր։ Անոնք ճիւղալիս սառնասրտութեամբ եւ շնա-
կան խնդուքներով մեր տանջանքներն ու թշուառութիւ-
նը կը ծաղրէին։ Մենէ շատեր մեռելային քուն մը կը
քնանային եւ սակայն ես, աչքերս մութ մթնոլորտին

լառած թախծոտ մտածումներու մէջ ընկղմած էի։
Փոքրիկ Արմենակս լալէն չուսահատ ու չողնած՝ գլու-
խը ծունկիս վրայ դրած կը քնանար երբ զինուորական
փողի մը սուր ու սարսուցնող ձայնը լսուեցաւ եւ թուրք
զինուորներ անմիջապէս մեզ շրջապատող շղթան աւելի
սեղմեցին ու սկսան մեր մէջ գտնուող այրերը հաւաքել։
Կիներու աղեխարշ աղաղակները ու պաղատանք-
ները անխելի մնացին եւ շատեր ալ ընդդիմութիւն
ցուցնելով սուինահար խոխողուեցան։ Հազարաւորնե-
րու կը հասնէր այն այրերու թիւը, որոնք մենէ զատ-
ուեցան։ Ձէինք գիտեր թէ ո՞ւր տարին այդ դժբաղդ-
ները, միայն երբեմն երբեմն չուսահատ ու խղդուկ
«վա՛խ մայրիկ»ներու ձայները կը լսէինք, ու երբեմն
ալ խեղդուելու հռդիւններ լսելի կըլլային։ Երկա՛ր
ժամեր տեւեց, երբ վերջապէս այդ շէմեցնող ու արիւն
ցածքեցնող ձայները կտրեցան։ Յանկաբժ մի քանի
վայրկեան տեւող վայժկլտուք մը փայլեցաւ ամպերու
մէջ, այդ պահուն իմ աչքերս դէպի գետը չառած էին
ու այդ երկնային լոյսի զօրութեամբ նշմարեցի հսկա
ամբոխ մը որ գետեզրը հաւաքուած գործով մը կ'ըբա-
ղէին։ Այդ փայլիլտացող վայժկլտուքէն անմիջապէս
վերջ, կարծես երկինքն էր որ պատուեցաւ, ահաւոր ու
երկարատեւ ամպերու գոռգոտոցը թնդացուց ամբողջ
երկիրը եւ սկսաւ հեղեղանման անձրեւ տեղալ։ Աստ-
ուած եւս կը մասնակցէր հայկական արհաւիրքնե-
րուն ... :

Թուրք ամբոխը ու զօրքերը գէնքերնուն ծայրերը
լապտերներ կախած՝ մեր կողմը չառաջացան ու այս
անգամ ալ պահանջեցին որ առանց սեռի խտրութեան,
մեր երեսխանները ու պատանիները իրենց չանձնենք եւ
մենք անօրինակ տաջանքերու տակ կքած ու ուժասպառ
ոչ մի դիմադրութիւն կամ աղերսի բառ չարտասանե-

ցինք, սոսկումը կապած էր մեր լեզուները ու հարկա-
րաւորներ խլուեցան մենէ, խեղճ ուլիկս, Արմենակս ալ
առին տարին: Մենք՝ մայրերս՝ լռիկ ու անձայն հետե-
ւեցանք զազանացած Թուրք ամբոխին որոնք ոչ մի ար-
դեւք չչարուցին, որպէս զի մեզ մայրերս ականատես ր-
նեն աշխարհի վրայ չլսուած ու չտեսնուած տոսմի մը:
Արշալոյսը ծագած էր եւ մթնոլորտը աղօտօրէն լուսա-
ւորուած էր մենք գետեզրին երկայնքն ի վեր շարուե-
ցանք: Ո՛հ, ինչ ահռելի տեսարան մ'էր Աստուած իմ
որ պարզուեցաւ մեր աչքերուն առջեւ, գիշերուայ մենէ
զատուած էրիկմարդիկը մորթոտած ու գետը թափած
էին, հեղեղը՝ նմանապէս դաշտերու ու ճամբաներուն
վրայ մնացած կիսամեռ դիակները քշած ու գետը լե-
ցուցած էր, դիակ, դիակ էր որ կը տեսնէինք գետին
վրայ:

Մորթազերծուած աչքերուն կաշիներովը տիկեր
պատրաստած ու ջուրին վրայ, այդ մարդամորթ տիկե-
րը իրար կապած լաստի ձեւ տուած էին: Մեր զաւակ-
ները երկ երկու իրար կապած, տարին եւ այդ մարդա-
մորթ լաստերուն վրայ տեղաւորեցին: Քանի մը զին-
ուորներ՝ երկայն ձողեր ձեռքերնին բռնած մօտեցան
լաստերուն ու ձեռքի այդ ձողերով սկսան ջուրի հոսան-
քին դէմ հրել մեր զաւակներով բռնաւորուած այն լաս-
տերը, որ մեր աչքերու կաշիներով չինուած էին: Երբ
բոլոր լաստերն ալ մօտեցուցին ջուրի հոսանքին, Թուրք
սպայ մը «կրա՛կ» պոռաց եւ զինուորները սկսան կրա-
կել լաստերուն, ակնթարթի մը տեւողութեան՝ յանկար-
ծական պայթումով մը մեր բոլոր հոգեհատորներն ալ
ջրասուզուեցան: Այդ սոսկալի տոսմին ի տես ահռելի
ճիչ մը արձակեցի, որուն չաջորդեց ուժգին ցնցում մը
որ զիս արթնցուց...

Այդ ահռելի երազին ազդեցութեան տակ, ամբողջ

երկու ժամ, անշարժ մնացի անկողնիս մէջ երբ այդ
սլաշուն գիւղի ծայրէն Հրացանի ու աղմուկի ձայներ
լսուեցան:

Ու ես աշխարհի էն դժբաղդս, դեռ չէի կրնար ըմ-
բռնել թէ՛ այդ Հրացանի պայթումներն ու աղմուկները
երազի՞ս շարունակութիւնն էին թէ ոչ իրականութիւն:
Յանկարծ երկու Թուրք զինուորներ սենեակս մօտն, ես
անմիջապէս Արմենակս արթնցուցի ու թեւերուս մէջ
առի, զինուորներու ահռելի ու կատաղած դէմքերէն սար
սափած սկսայ աղաչել որ մեր կեանքին խնայեն: Զին-
ուորները «մի՛ վախնար, մի՛ վախնար» ըսին, ու մեզ
Հրամայեցին որ դուրս ելլենք: Հնազանդեցանք, եւ երբ
դուրս ելանք դրան առջեւ քսանի չափ զինուորներ տե-
սանք, որոնց մէջ կար նաեւ փափախաւոր սպայ մը
Խորհեցայ թէ այդ մարդը անպայման Եւրոպացի ըլլա-
լու է եւ ուրեմն քրիստոնեայ, ուստի դացի ու ոտքերը
ինկայ եւ լալազին խնդրեցի որ խնայեն մեր կեանքե-
րուն: Եւրոպացին նախ երեսս նայեցաւ, ու չետոյ մէկ
մ'ալ Արմենակիս երեսը ու իր դէմքը քովի զինուորնե-
րուն կողմը դարձնելով բաներ մը փսփսաց: Չորս զին-
ուորներ Եւրոպացիին քովէն զատուեցան եւ մօտեցան
մեզ, ուզեցին Արմենակս տանիլ. առաջին անգամ բոլոր
ուժովս ընդդիմացայ եւ գերմարդկային ճիգերով մաքա-
ռեցայ բաւական երկար ատեն. ու երբ այլեւս ուժ չի
մնաց վրաս, սկսայ աղաչել. պաղատիլ, լալ, ոտքեր-
նին իջնալ. բաց ոչ մի բան այդ ճիւղներուն դուրս չի
շարժեց, ընդհակառակը բոլորն ալ շնական ծիծաղնե-
րով զիս կը ծաղրէին, ու վերջապէս Արմենակս ինէ բաժ-
նեցին: Ես դեռ չէի գիտեր թէ ինչ փորձանք պիտի բե-
րեն Խալալիս գլխուն եւ սակայն մութ նախազգացում
մը ինձ կ'ըսէր թէ՛ աշխարհի վրայ չլսուած ու չերեւա-
կացուած դիւալին խրախճանքի մը ականատեսը պիտի

ըլլայի... Խեղճ Արմենակիս երեսը դոյն չէր մնացեր, եւ կարծես լեզուն կապուած էր. կ'ուզէր խօսիլ, բան մը ըսել եւ սակայն չէր կրնար ուլիկս, չէր կրնար, այնչափ որ վախեցած էր: Եւրոպացի սպան պաղարիւնութեամբ մը հրաման ըրաւ որ Արմենակս մեր դրան մէջը տանին եւ երկու արիւնարբու զինուորներ այդ հրամանը կատարեցին: Ես ուզեցի հետեւիլ զաւելիս եւ սակայն արգիլեցին զիս, ու ես անկարող ըլլալով զաւելիս օգնել, ահով ու սարսափով լեցուած կուլայի, կը հեծկլտայի, կ'աղերսէի, Եւրոպացի անգութ սպային ոտքերը կը փաթթուէ ի գուր: Ոչ մէկ բան այդ մարդ զազաններուն սիրտը կը շարժէր. ատոնց քով խիղճ չի կայ եղեր...: Երկու զինուորները տղաս բռնեցին ու հագուստները հանելով մեր դրան մէջ գլխիվար կախեցին: Օ՛հ, օ՛հ, արիւնս կը սառի երբ կը վերցնէի այդ բոլորը: Զորնամ, եաւրում, չորնամ...:

Խեղճ կնոջ աչքերը արցունքով լեցուեցան ու սրտի անօրինակ դողով մը քիչ մնաց որ պիտի մարէր եւ սակայն ճիգ մը ըրաւ, ինքզինք հաւաքեց ու դողդոջուն ձայնով մը սկսաւ շարունակել կիսատ ձգած սրտմաշուք պատմութիւնը.

— Արմենակս, գլխուն գալիքը գիտէր կարծես, աչքերը դոյնէր էր եւ շրթունքները կը շարժէր ու ես այնպէս կը կարծէի թէ աղօթքի մը մրմունջները աւանդիս կը հասնէին:

Եւրոպացի սպան սուրը պատեանէն դուրս քաշեց, ուզեցի մէկ մը եւս զազանին դուրը հացել. սակայն ի գուր. սուրին քաշելը եւ տղաս երկու կտոր ընելը մէկ եղաւ ու ես այդ ահռելի ոճիրին ի տես մարեցայ. ալ չեմ գիտեր անկէ վերջ եղածը:

Պահ մը լռեց սգաւոր այրին. գլուխը կախ ու աչքերը դոյն կը խոկար իսկ Կապիտանը և Եգուարդը խոր

մտածումներու մէջ ինկած էին: Վերջապէս քանի մը վալրիկաններու լուսթիւնը խղուեցաւ ու սգաւոր, մայրը կանգնելով ծրար մը մէջտեղ դրաւ, որուն մէջէն դուրս հանեց արիւնով չաղախուած իւր տղուն հագուստները:

— Ահա, որդի, ըսաւ, խեղճ Արմենակիս հագուստները, որ չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս մինչեւ Հոս հետս բերած եմ:

Թշուառ կինը իր աչքերը չառած էր իր զաւկի հագուստներուն վրայ եւ ի տես իր զաւկի արիւնին դէմքը նորէն ալլալեցաւ, ցնցուեցաւ ամբողջ մարմնով եւ ձեռքը երկարելով դէպի Կապիտանը, վճռական շեշտով մը, «Սուրդ տուր» ըսաւ: Կապիտանը քիչ մը երկմտութեան նշաններ ցոյց տուաւ եւ սակայն կնոջ կեցուածքէն եւ շանթալից նաչուածքէն չուղուած, խոնարհեցաւ Հայ մօր պահանջին առջեւ և սուրը պատեանէն հանելով չանձնեց կնոջը: Այրին սուրը առնելով երկու ձեռքերուն վրայ, վեր բարձրացուց եւ սարսուղ-դեցիկ վեհութեամբ մը հետեւեալ կտակը ըրաւ.

«Այս սուրը գործնաբար վրայ կը կրնմ, այս սրբազան գործիքը պէտք է որ իմ որդուս եւ ցեղիս վրէժը լուծէ եւ մինչեւ այն ատեն որ այս վրէժը չի լուծուի, անիծուած ըլլաք եթէ սուրը պատեան դնէք: Ահա որդուս անմեղ արիւնը եւ ահա դուք. ուր որ ալ ըլլաք եւ ուր որ ալ երթաք մի մոռնաք Հայ մօր մը արտասանած այս խօսքերը, որ իր որդուն անգթաբար խողխողուելուն ակամատես եղած է, մի մոռնաք նաեւ որ Հայ մայրն է այս խօսքերը արտասանողը եւ ցեղին վրէժի սրբազան կտակը ձեզ կտակողը»:

Ու ձեռքին սուրը համբուրելով ու ճակտին դնելով, երկարեց Կապիտանին եւ

«Առ, ըսաւ, ես վստահ եմ թէ՛ դուք պիտի գիտնա՞ք գործածել այս վրիժառու գործիքը եւ լուծէ՛ք այնպիսի վճիճ մը՝ որ ոչ թէ միայն ինձ պէս մայրերը հրճուեցնէ, այլ ամբողջ աշխարհը եւ ամբողջ մարդկութիւնը սարսուեցնէ ու հըրմուեցընէ...»

Վ Ե Ր Ջ

ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ

Անծայրածիր ու կիզիչ անապատին մաՀարուր Հորիզոնին վրայ, շատոնց արդէն արեւը մարը մտած էր, մութ ու խաւար՝ խաւար ու ոճիր սփռելով տարազըրուած աՀաբեկ թշուառներու Հսկայ կարաւանին վրայ:

Ու արդէն դադանացած եւ իրենց լրբութիւններով չղիացած սա Մոնկոլներն են որ լոյսէն ու արեւէն պիտի ամաչեն ու երկնչին: Բոլորը մէկ է այդ դարաւոր Հրէշներուն Համար, մութն ու լոյսը, կեանքն ու մաՀը, յառաջդիմութիւնն ու չետադիմութիւնը. այս բոլորը մէկ է այդ խաւարորդիներուն Համար: Անոնք իրենց գետնաքարչ ու Հրէշային՝ կեանքին մէջ մէկ նպատակ ու մէկ նշանաբան ունին միայն: Ոճիր, ոճիրներ ցերեկուայ մէջ, ոճիրներ դիշերուայ մէջ, ու ոճիրներ ամէն ատեն ու ամէն պարագայի: Մութ դարերէն այդպէս կտակուած է իժերու այդ սերունդին, Մոնկոլներուն. ու անոնք Հաւատարիմ դիւային այդ սկզբունքին, մաՀուան ու ոճիրներու թունաւոր մանդաղը ձեռքերնին, կը Հընձեն անխնայ, մա՛Հ սփռելով աջ ու ձախ...:

Անապատին մէջ թշուառ տարազիրներու ուրուականատիպ Հսկայ զանգուածը՝ խոնուած իրարու վրայ, Հազար անգամ երանելի մաՀին կարօտ՝ անօթութեան մաՀացու դալարոմաները կապրէր: Հազարաւոր մայրեր իրենց մանկիկներուն Հոգեվարքային դալարումները

ու հռչակները տեսնելով խելագարած, անապատա-
լին ահաւոր գիշերուայ մէջ խլացուցիչ ճիչերով ու ան-
հասկնալի անէծքներով օդը կը թնդացնէին: Հազարա-
ւոր կոչներ դադանացած ու լրբութեան դադաթնակէտին
հասած Մանկող ճիւղներէ. բռնաբարուած ու չղի, ծը-
նըդաբերութեան ու վիժումի մորմոքիչ ու լուռ օրհա-
սական տանջանքները կապրէին, ուր դժոխքը՝ իր բո-
լոր երեւակայելի ու աներեւակայելի տանջանքներովը
կը նսեմանար այս աշխարհային տանջարանին քով:

Չուառական մայր մը իւր փոքրիկ մանկիկին ու ան-
չափահաս աղջնակին հետ առանձնացած՝ մութ գիշե-
րին մէջ բաց աչքերով, իւր փոքրիկին հոգեվարքին վեր
ջին վայրկեանները կը հսկէր, վշտերով քարացած ու ա-
նօրինակ տանջանքներու տակ կ'ըսէր մայրական ցաւերով
ու խռովքներով առջուն: Վշտաբեկ մայրը, իւր ձեռքե-
րը դէպի վեր երկինք բարձրացուցած, լուռ ու մունջ
բազկատարած աղօթելէն վերջ, իր մանկիկին բղբաւոր
հագուստը չրջեց մեռնող զաւկին երեսին վրայ ու դառ-
նօրէն բաց անձայն արտասուեց, իւր սրտի հատորին
անդառնալի կ'որուստին համար:

Ոչ ոք գիտցաւ եւ ոչ ոք իսկ հետաքրքրուեցաւ թըշ-
ուառ մայրիկան ցաւով. որովհետեւ հոգ՝ այդ տարա-
գիրները բոլորն ալ առ հասարակ նոյն ցաւերը ունէին:
Մայրիկան չափահաս աղջիկը եւս չի գիտցաւ իւր փոք-
րիկ եղբորը մահուան պարագան, թէեւ քանի մը քայլ
միայն հեռու իւր եղբորմէն, բայց ինքն ալ մահուան
դալարումները կ'ապրէր, անբնական ծննդաբերութեան
մը կոտտացող ցաւերուն տակ:

Թշուառական ընտանիքը օրերով անօթի մնացած
էր, որովհետեւ քիչ շատ իրենց օգնող միսիօնարներուն
դրամները հատած ու միջոցները սպառած էին: Երբեմն
երբեմն բարեբար հրեշտակի դերին մէջ եղող արար Տէր

վիշն ալ չէր երեւար, որպէսզի իւր մուրացկանութեամբ
հաւաքած հացի փշրուքներովը, սովամահութեան ան-
դունդին եզրը եղող հոգեվարքներուն քանի մը վայր-
կեան եւս կեանք տար հացի փշրներովը: Այս Տէվրի-
չը Հնդկական Ֆաբիլներու տարազին տակ, բիւրեղա-
նըման սիրտ մը ունէր, որ իր ծայրացեղ անձնութեա-
նովը ու զոհողութեամբը «թշուառներու հայրը» կը
կոչուէր, ինքը ամեն ատեն ու ամեն տեղ թշուառե-
րուն կը հետեւէր, շատ անգամներ անբոխին կողմէ հը-
րապարակաւ կը նախատուէր և սակայն ինքը իւր գործը
կը շարունակէր, թշուառներուն օգնելով: Բայց ահա,
այդ բարի Տէվրիչն ալ չէր երեւար օրերով, ով գիտէ
թերեւ ի՞նչ մէկը անոր կեանքին ալ վերջ տուած էր...:
Հէգ մայրը իւր զաւկին անօթութեան աղաղակներուն չը
գիմանալով, առջի օր իւր աղջնակը առած եւ մօտակայ
թուրք դիւղ մը դացած էր մուրալու համար, ու հոգ
վաւաշոտ սրիկաներ խեղճ աղջիկան վրայ չարձակած
եւ անօրինակելի տանջանքներու տակ մեռցնելու վիճա-
կին հասցուցած էին, արդէն բռնաբարուած ու չղի
մատղաշ աղջնակը: Մայրը վախով ու սարսափով հա-
մակուած, անօթի ու քալելու անկարող վիճակով, դը-
րեթէ շալկելով, մարած վիճակի մէջ աղջնակը տարա-
գիրներու քով հասցուցած էր ու այդ գիշեր ալ իւր մէկ
հատիկ մանչ զաւակին մահուան դառն վայրկեանե-
րուն ականատես կ'ըլլար:

Մութ էր ամեն կողմ, ու մութ էր նաեւ թշուառ
աղջիկան ներկան, մերթ ընդ մերթ, մայրի՛կ, օ՛Ֆ մայ-
րի՛կ, նուաղկոտ ձայներով, խոցուած ու վշտով լի մայ-
րիկան սիրտը կ'արկնոտէր, օգնութեան կը կանչէր հէգ
մայրը որ այդ ատեն իր միւս զաւկին դիակին վրայ կ'ա-
ղօթէր բազկատարած:

Մայրը իր ընելիքին մէջ շուարած մօտեցաւ աղջի-

կան, որք թշուառ աղջկան առաջին խօսքը եղաւ, անօթի՛ եմ կտոր մը Հաց... մայրը պա՛հ մը խորասուզուեցաւ դառն մտածումներու մէջ ու չանկարծական շարժումով մը վճռական անկարելին գործադրեց: Իսկ չլի ու ծննդաբերութեան ցաւերով տուայտող ու տապալտկող աղջնակը, կարծես մոռցած իր բոլոր մարմնական ցաւերը Հա՛ց, կտոր մը Հաց կուղէր աղերսական ձայնով մը, երբ քիչ վերջ, մայրը դարձեալ մօտեցաւ աղջկան ու վախկոտ եւ դողացող ձայնով մը, առ, Հոգիս, առ, ըսաւ:

Աղջնակը վաչրենի կատաղութեամբ մը գրեթէ չափշտակեց մօր ձեռքին մէջ եղածը ու անմիջապէս մօտեցուց բերնին, բայց սոսկումը ահաւոր եղաւ երբ Հէք աղջնակը դէպք թէ ատիկա մարդու միս էր: Նախադրացումը զոր առաջին անգամ ունեցաւ աղջնակը զինք չէր խափած. անմիջապէս ճիգ մը ըրաւ ու դառցաւ իր մեռած եղբորը կողմը ու իր ամբողջ ուժով սկսաւ ցնցել եղբայրը, բայց ի զուր մեռած էր չաւիտենապէս մեռա՛ծ:

Դեռատի՛ եւ սակայն դժոխացին տանջանքներու տակ ծերացած և Հիւժած 14 տարեկան աղջնակը արիւնլուալ վիճակով գերմարդկային ճիգ մը ըրաւ ու ելաւ մեռնող եղբոր քով կանգնեցաւ եւ ձեռքերը երկարելով մայրիկին, կատղած ցասումով մը, անդուրթ մայր, եղբորս միսը փուտաս, Հա...ցի...ի...տեղ..., ըսաւ ու վերջին խօսքերը իւր ցամքած կոկորդին մէջ խեղդուած քանի մը անգամ պարապին մէջ օրհասական տաբարերուաներէ վերջ, ինկաւ եղբորը վրայ եւ փակուեցան աչքերը ցաւատանջ աղջկան...:

Իսկ խեղճ մայրը իր աղջկան արդար ցասումին՝ ու չանդիմանութեան ի տես, մայրական խղճահարութեան սոսկալի տանջանքներովը Համակուած ու իր երկու եղինկներուն դիակներուն առջեւ շչմած, խեղկորոցս վի-

ճակի մէջ, սոսկալի աղաղակով մը անապատի թշուառներուն դիչերուան մահաբոյր ճիչերուն խառնեց իր աղաղակը օգնութի՛ւն օգնութի՛ւն, պոռալով ու ինք իր վրայ կքելով՝ մեռա՛ւ, մեռաւ ու ազատեցաւ սլս դա՛նապած աշխարհէն...:

Վ Ե Ր Զ

Ե Ր Ա Ջ Մ Ը

Օրը Կիրակի էր. ինձ Համար Կիրակին բացառիկ օր հղած էր ու ես սովորաբար այդ օրերը անկողնէս ուշ կ'ելլայի: Արեւը բաւականաչափ բարձրացեր էր ու իր կիզիչ ճառագայթները անկողնոյս վրայ թափանցած, երբ՝ ես արթնցայ, ելայ Հադուեցայ, լուացուեցայ եւ սենեակէս դուրս գացի: Նախաճաշ առնելու Համար քանի մը փողոց քալելու պէտք եղաւ, ու ես սովորականին պէս Հանդիպեցայ պճնադարդուած օրիորդներու ամուսնացեալ զոյգերու եւ ատոնց դիտող ու ընտանեկան ապագայի մը վրայ երազող շիք երիտասարդներու: Ատոնց ոչ մին եւ ոչ միւսը զիս կը Հետաքրքրէր: Մտայ ճաշարան մը եւ շատ քիչ բան կրցայ ուտել, Հոգւոյս մէջ խռովք մը ստեղծուած էր ու ամբողջ էութիւնս թախիծով պարուրած: Երբեմն երբեմն սարսուռ մը կ'անցնէր ոսկորներուս մէջէն ու իմ վրայ կը բերէր այն տեսակ անօրինակ մեղամաղձոտութիւն մը որ երբեք՝ կեանքիս մէջ զգացած չէի:

Վերադարձի պահուս, ճանապարհին վրայ չտեսայ կամ չուզեցի տեսնալ ոչ մէկ բան. Հետաքրքրութեան ոգին բոլորովին մեռած էր մէջս: Սենեակիս դուռը կըղպեցի ու միայնակ վրակուեցայ ներսը: Այդ օրը քանի քանի անգամներ սենեակիս դուռը բաղխողներ եղան, բայց ես ոչ ձայն տուի եւ ոչ ալ դուռը բացի: Աթոռի մը վրայ նստած էի, սիրտս չափազանց կը նեղանար, երբեմն կը

փորձէի երգել, վրաս տիրող թախիժը վանելու համար, սակայն անկարելի էր, ձայնս կոկորդիս մէջ կը խեղդուէր: Կ'ուզէի մտածել եւ կամ ուշադրութիւնս ունէ տեղ մը կամ հետաքրքրական դէպքի մը վրայ սեւեռել, բայց ի դուր անկարելի էր. ոչ կրնայի մտածել եւ ոչ ալ ունէ դէպք վերջիչել:

Երբեմն աննպատակ, սենեակիս մէջ վեր վար կը պտտէի. մէկ անգամ մ'ալ մօտեցայ դաշնակին եւ սակայն այնչա՛փ ահաւոր ու խլացուցիչ թուեցաւ դաշնակին ձայնը որ՝ ստիպուեցայ ձգել ու հեռանալ:

Ահաւոր էր այդ օրը, իւր ամբողջ ժամերով, վայրկեաններով ու երկվայրկեաններովը: Ձէի գիտեր թէ ի՛նչ էի, ի՛նչ եղայ ու ի՛նչ պիտի ըլլայի, բոլորովին աննպատակ էր այդ օրուայ կեանքս, երեւակայեցէք մէկը որ չի գիտեր թէ ինչո՞ւ կ'ապրի եւ ինչո՞ւ կը տառապի...:

Տառապանքի եւ հոգեկան տանջանքի դերագոյն զօրութեան տակ ընկճուած, թուլութիւն մը եկաւ վրաս ու նստած տեղս դամուած մնացի, Կ'ուզէի ձեռքս կամ ոտքս շարժել, բայց անկարելի էր, ջիղերս ըմբոստացած էին ու աղերսող բաղձանքներուս չէին հպատակէր, կ'ուզէի առատօրէն արտասուել, անկարելի էր, մղձաւանջը իւր սարսափելի ծանրութեամբը անդամալուծած էր զիս: Կամաց կամաց աչքերս ինքնիրեն փակուեցան եւ ես կենդանի մեռեալ — աթոռիս վրայ փռուեցայ...:

Այդ դրութեան մէջ հոգիս փոխադրուեցաւ անուրջներու աշխարհը, հոն ուր՝ կեանքը իւր բոլոր առեղծուածալին դադարներէնէն ու հերոսալին միջադէպերով կարելի է տեսնել, ուր երբեմն տարիներով գլուխ չի հանուելիք իրերն ու աշխարհիկ մարդոց համար անկարելութեան սահմանին մէջ եղող գործերն՝ քանի մը ժամուայ մէջ կը պատկերանան մարդուս աչքերուն, դիւ-

թեւով, հմայելով ու երբեմն ալ դառնացնելով անհական կեանքը եւ սակայն միշտ իւր ետեւ ձգելով բացարձակ հիասթափութիւն մը: Հոն՝ երանելի անէութեան մէջ, սաւառնող հողիս՝ կը տեսնար թէ՛ համաշխարհային պատերազմը աւարտած էր, ազատութեան եւ արդարութեան համար կոռուող կողմը շահած էր պատերազմը: Եւ սակայն ինչ որ պատերազմի նկիւղէն մինչեւ տեւողութեանը՝ ազատութեան եւ արդարութեան ինչպէս նաեւ փոքր ազգերու ազգային բաղձանքներուն գոհացում տալու խոստումները ու խօսքերը, լոկ խոստում եւ խօսք մնացած էին: Ազատութեան եւ արդարութեան բառերը չարաչափօրէն չեղցեղուած էին. որոնք՝ ինչպէս միշտ, նոյնպէս այդ ատեն քաղաքական շահին առջեւ տեղի տուած էին: Արդարութիւն բառը, վերջնականապէս՝ քաղաքական եւ դիւանագիտական բառարաններէն ջնջուած էր: Իրաւ է թէ կարգ մը փոքր ազգերու ազգային բաղձանքներուն գոհացում տրուած էր, սակայն ատիկայ խիղճը ու արդարութիւնը չէր որ այդպէս կամեցած էր այլ դարձեալ քաղաքական շահերը: Ամենամեծ անիրաւութիւնը ըրած էր Եւրոպական դիւանագիտութիւնը՝ փոքր ազգի մը անհաշիւ ու անհամար զոհողութիւնները անտեսելով: Նոր օրօրներ յօրինուած էին եւ կուղէին դարձեալ ապագայ չոյսերով քնացնել այն՝ ժողովուրդը որ՝ պատերազմի տեւողութեանը ամենաշատը տուած էր. որ՝ դարերով գերութեան ու բռնութեան ճիրաններուն տակ կըրած ու հաշմած էր եւ ա՛յնչափ կարօտ արդարութեան եւ ազատութեան որ երբ քաղաքակրթուած պետութիւններու կողմէն այդ հմայիչ բառերը լսեց. նետուեցաւ անհաւատար կռուին մէջ, թէկուզ իւր ամենալաւագոյն զաւակներու գնով, տիրանալու համար ազատութեան: Եւրոպան ժամանակ մը արիւն պահանջած էր

այդ տառապած ու գերի ցեղէն. թէեւ շատ անգամներ ազատութեան համար, իզուր տեղը պահանջուած արիւնէն աւելի տուած էր եւ սակայն դարձեալ չէր կրցած տիրանալ հայրենիքի ազատութեանը: Բայց ատիկայ պատճառ մը չէր որ՝ այդ հալումաշ եղող ցեղին մնացորդ զաւակները նոր զոհողութեանց առջեւ չգային. անոնք ըրած էին պահանջուածէն շատ շատ աւելին, նոյնիսկ ամբողջ իրենց ցեղին բնաջնջման գնով, բայց ի դուր, արդիւնքը նոյնն էր. դարձեալ գերութիւն ու այս անգամ ալ աւելի ահաւոր, փոխանցման գերութիւնը... վիճակուած էր:

Շարաթներ անցած էին տառապող ու փճացման ճամբուն վրայ կայնող այդ ցեղին դժբաղդ ապագան վճռող օրերէն, այդ ցեղին մնացորդներէն շատ շատերը ստիպուած էին համակերպիլ եւ իրենք զիրենք հաշտեցնել դժնդակ իրականութեան հետ ու գրեթէ իրենց ազգային իտէալները իսպառ մոռնալու վրայ էին երբ լանկարծ թերթերու մէջ սարսաղադեցիկ ու ցնցող լուր մը տպուեցաւ: «Արեւելքի գեղեցկադուին եւ բնական գեղեցկութիւններով օժտուած մայրաքաղաքին մէջ երկու պետական մարդիկ սպաննուած են խորհրդաւոր կերպով» ըստ լրացուցիչ տեղեկութիւններու տէ՛ղորիստին հետքը եւ ինչ հանգամանքներու տակ սպաննութեան կատարուելը չէր ստուգուած:

Նշանաւոր բժիշկներու քննութիւններէն վերջ, բնական մահի վերադրած էին եւ սակայն հանրային կարծիքը չէր հաշտուէր եւ գոհ չէր այդ բացատրութիւններէն եւ այնպէս կը հաւատային թէ՛ այդ ձեւ բնական մահ չէ կարելի. որովհետեւ երկու սպաննուածներն ալ մէկ ժամու եւ մէկ վարկեանի մէջ մեռած էին: Տանջուած ու գերութեան դատապարտուած ցեղին մնացորդները «Աստուածային պատժի» կը վերագրէին. ո-

րովհետեւ այդ երկու սպաննուածները՝ պատճառ դառցած էին որ այդ ցեղը արիւններու մէջ խեղդուի: Շատ մը ենթադրութիւններէ եւ վերադրումներէ վերջ խնդիրը մարելու վրայ էր. երբ նոր ու ալ աւելի ահաւոր լուրի մը արձագանքը եղաւ մամուլը «Ներսիսական երկու կարեւոր մայրաքաղաքներու մէջ, միեւնոյն օրուայ միեւնոյն ժամուն երկու կարեւոր չէնքերը» օգը հանուած էին» դէպքը տեղի ունեցած էր առաւօտեան կողմ եւ շատ խորհրդաւոր կերպով, իսկ կարգ մը կարեւոր փողոցներուն անկիւնները հետեւեալ երկու բառերով լացտարարութիւններ փակցուած էին «արդարութեան լաղթանակը»: Վնասը ահռելի էր ու անփոխարինելի, որովհետեւ այդ օգը հանուած երկու չէնքերն ալ, աշխարհի վրայ ամենանշանաւոր թանգարաններն էին: Հանրային կարծիքը գերազուգիւր վիճակ մը ստացեր էր. այս կրկնակի խորհրդաւոր դէպքերուն համար եւ զարմանալին հոն էր որ՝ այդ արարքը կատարողներուն հետքերը կարելի եղած չէր գտնել: Այդ հոշակաւոր մայրաքաղաքներու ոստիկանութիւնները եւ քաղաքի ոստիկանները մանրակրկիտ խուզարկութիւններէ եւ ձերբակալութիւններէ վերջ, արդիւնք մը ձեռք բերած չէին: Մարդկութիւնը լարուած, ամեն ժամ մամուլին կը հետեւիր հեն ի հեւ:

Իսկ մամուլը օգտուելով պատեհութենէն ինքնաստեղծ առասպելներ կը յօրինէր; ծիծաղ չարժեւու աստիճան, ալլանդակ լուրեր հրատարակելով: Ներսիսայի եւ իմասնաւորի մայրաքաղաքներու մէջ, կարգը խանգարուած էր, թէ կառավարութիւնները, թէ ոստիկանութիւնները եւ թէ ժողովուրդը, կըսպասէր նոր դէպքերու: Բոլոր Ներսիս մտնող եւ Ներսիսէն դուրս ելող ճամբորդներու վրայ մանրակրկիտ խուզարկութիւններ կը կատարուէր եւ սակայն արդիւնքը դարձեալ

ոչինչ: Ծա՛տ շատերը եւ ի մասնաւորի Եւրոպական ազգայնական թերթերը, այդ արարքները ընկերվարականներուն կը վերագրէին, իսկ ընկերվարական թերթերն ալ անիշխանականներուն, իրողութիւնը հոն էր սահա՛նս որ՝ ոչ մին էր եւ ոչ միւսը, որովհետեւ այդ ցոյցերը կատարողները՝ ոչ մի պա՛հանջ չէին ներկայացներ, հակառակ որ կառավարական շրջանակները կ'ակնկալէին ու կսպասէին: Օտար երկիրներու եւ ի մասնաւոր պատերազմի տեւողութեան ընթացքին «չէզոք» դիրք բռնող մեծ հանրապետութեան մը երկրին մէջ եղող նշանաւոր թերթերու կողմէ մասնաւոր թղթակիցներ Եւրոպա կը շրկուէին այդ ցնցող դէպքերու մանրամասնութիւնները տեղեկագրելու համար իրենց թերթերուն, այնչափ որ ժողովուրդը հետաքրքրուած էր այդ դէպքերու մանրամասնութիւններով: Անցած էին չարաթներ եւ հանրութեան մէջ սկսած էր մարիլ հետաքրքրութեան ոգին, կեանքը մտածման նորմալ վիճակ ստացած էր. խառութիւններն ու խուզարկութիւնները իրենց թափը կորուսած էին ու այդ բոլորը կամաց կամաց մոռացութեան պիտի դատապարտէր՝ եթէ չանկարծ անսպասելի կերպով չպնթա՛հարիչ հեռագրալուր մը, աշխարհակալ «Հզօր կառավարութեան» մը պետական էն նշանաւոր մարդուն սպաննուելուն գոյժը չբերէր:

Մանրամասնութիւնները կը պահպէր. հետաքրքիր ժողովուրդը շունչը բռնած թերթերը կը լսիէր ծայրէ ի ծայր. երբ դէպքէն քանի մը ժամ վերջ մամուլը սկսաւ մանրամասնութիւններ հաղորդել: Ծառերուն համար անախորժ եւ զղուանք ու միանգամայն սարսափ ազդող դէպքը, շատ պարզօրէն տեղի ունեցած էր, ոչ մի առեղծուած չի կար ու բոլորովին սրաղք էր եղածը: Պետական այդ նշանաւոր մարդը՝ ծերակուտական ժողովէն դուրս ելած պա՛հուն, պատուաւոր մարդու մը

տարագոյլ եւ ազնուականի դիրքով երիտասարդ մը մօտեցեր եւ ինքզինք հռչակաւոր թերթի մը թղթակիցը անուանելով, խնդրած էր կարեւոր խնդրոյ մը վրայ քանի մը տեղեկութիւններ ու բացատրութիւններ լսել: Ծանօթանալու պարագային, ըստ սովորութեան, իրարու ձեռք սեղմած են եւ ահա այդ պետական նշանաւոր մարդը չանկարծամա՛հ եղած է վաչկենայէս ու թղթակից համարող անձը խիստ հսկողութեան տակ, անմիջապէս բանտ առա՛նորդուած: «Հզօր կառավարութիւնը» կ'որոշէ մանրակրկիտ դիազննութիւն կատարել մեռնողի դիակին վրայ եւ ատոր համար ալ պետութեան էն լաւագոյն ու կարող բժիշկները կը կանչուին: Մեռնողին դիակը կը քննուի որչափ որ պէտք է եւ սակայն ոչ մի եզրակացութեան չեն չանգիր, իսկ բանտարկեալը չափադանց վարպետօրէն զարմանք կը չաչտնէ եղածին համար եւ զարմանալով կը զարմանայ որ այդ հասարակ եւ անակնկալ դէպքին համար զինք բանտ կը պա՛հեն, հակառակ անոր որ՝ տպացուցուած ու պատուաւոր քաղաքացի մը ըլլալը հաստատուած օտար ու մեծ կառավարութեան մը եւ նոյն իսկ հաստատուած ալ է որ իրապէս ինք մեծ թերթի թղթակիցն ալ է: Բոլոր քննութիւնները անարդիւնք պիտի անցնէին եթէ մամուլը չի պա՛հանջէր որ՝ ամիսներ առաջ ուրիշ մաշրաքաղաքի մը մէջ միեւնոյն դէպքին նմանող երկու պետական անձերու մեռելներուն դիազննիչ բժիշկները եւս կանչուէին: Անմիջապէս այդ բժիշկները եւս կը հասնին որոնք դիակը քննութենէ անցնելէ վերջ կ'եզրակացնեն որ՝ այդ պետական մարդը՝ միեւնոյն մահով մեռած է ինչ մահով որ մեռած են միւս երկու պետական մարդերը: Մասամբ առեղծուածը լուծուած համարուած էր, հաստատապէս համոզուելով թէ այդ իրարու չաջորդող մահերը, իրարու հետ կապ ունէին:

Սորհրդաւոր բանտարկեալին հարցաքննութեան օրը եկաւ ու պետութեան բոլոր հետաքրքիր ու հա-
րուստ դասակարգը մեծ մայրաքաղաքը հաւաքուեր էր։ Աշխարհի չորս ծայրերէն նշանաւոր թերթերու թղթա-
կիցները շնչասպառ վազած էին այդ հռչակաւոր դա-
տավարութիւնը տեղեկագրելու համար իրենց թերթե-
րուն։

Առաւօտեան ժամը 9ին, զինուորներու խիստ հըս-
կողութեան տակ բանտարկեալը դատարան կ'առաջ-
նորդուի։ Բանտարկեալը քաջ դիտնալով թէ երկրային
ու երկնային ոեւէ ոչ ժ անկարող էր զինք այդ հզօր կա-
ռավարութեան ձեռքէն ազատել եւ դիտնալով թէ՛ այդ
երկրին բոլոր թերթերը «մահ ոճրագործին» վերնադը-
րով գողգոթի չօղուածներ կը դրէին, այդ բոլորն ոչ մէկ
ազդեցութիւն չէին ըրած վրան։ Ինքը անվեհեր էր ու
կորովի։ պաղարիւն էր ու հազով անընկճելի։ Դատա-
րան առաջնորդուելու պարագային զինք դիտող բաղձա-
համար ամբողջ վրիթալից ալիքներու նման մօտեցած
էին իրեն եւ սակայն հոր անվեհեր բանտարկեալին դէմքը
մօտէն տեսնելու պատահութիւնը կ'ունենային, բոլոր
գողգոթած մտքերը փրփուրի պէս կը չքանային։

Բանտարկեալը իւր ամբողջ էութեամբը ու իւր հե-
րոսի դէմքին հրաշալի դիմագծերովը, երկնային գերա-
զոյն էակի մը հմայքը թողուցած էր զինք դիտողներուն
վրայ։

Հազիւ 30 տարու կար։ չնորհալի հասակով ու նուրբ
կազմուածքով։ սեւ էր մազերը։ ու երկայն, խորոտիկ
ու վառվռուն աչքերուն վրայ երկայն ու խիտ թարթիչ-
ները վիպական հուրիի մը տպաւորութիւնը կը թողէին
տեսնողներուն վրայ։

Շատեր կ'սքանչանային այդ աննման փեղեցկու-
թեան վրայ ու արդէն «գեղեցիկներու գեղեցիկը» ան-

ուանած էին ու կ'ափսոսային որ՝ Աստուած այդ կա-
տարեալ էակին մէջ քանդիչ դեւ մը դրած է։ Ձինք տես-
նողներէն շատերն ալ ի սրտէ բաղձացած էին որ ան-
պարտ դուրս գար այդ ահաւոր անբաստանութենէն ու
չէին հաւատար ալ թէ՛ այդ գեղահարաւ երիտասարդը
այդօրինակ ոճիրի մը գործադրողը եղած ըլլայ։ Սա-
կայն իրողութիւնը կար ու կը մնար։ մարդ մը մեռած
էր ու այդ մարդը աշխարհի վրայ «ամենահզօր կառա-
վարութեան» մեծ քաղաքագէտն էր։ Այդ «հզօր կա-
ռավարութիւնը» ու բոլոր Եւրոպայի ժողովուրդը կու-
ղէր որ այդ գաղտնիքը եւ ոճիրին շարժառիթը դիտնայ
եւ այս բանը տեսակ մը մահու եւ կենաց խնդիր դար-
ձեր էր ալլել։ Անհատական ու քիմիական անբար-
բար մը չէր եղածը այլ ահաւոր ու կազմակերպուած
սիստէմայի գործունէութեան մը՝ կամաց, բաց կա-
նոնաւոր շարունակութիւնը ու ամենէն ահռելին հոն
էր որ՝ գիտական կատարելագործուած գաղտնիքներով
գրահաւորուած էին եւ հարուածը զոր պատրաստուած
էր ու կը գործադրուէր, վճռական էր ու մահացու։
Պետական բոլոր կարող պաշտօնեաները կը տարապիչ-
ին, երբ կը մտաբերէին այդ դէպքը, կ'զգային ու կը
հաւատային թէ՛ եթէ գաղտնիքը չգիտցուի, օր մը
կարգը իրենց պիտի գար, եւ այս միտքը զիրենք կը
շարշարէր ու կը տանջէր գիշեր ցերեկ։

Աւելի քան իրենց անձը չէր խնդրոյ առարկան,
այլ կը վախնային պետական կազմակերպութեան քայ-
քայուէն, որովհետեւ սպանութիւնները հասարակ
մարդոց վրայ չէր որ կը կատարուէր, այլ հարիւրա-
ւոր միլիոն մարդիկ կառավարող հռչակաւոր դիւանա-
գէտներու վրայ։ Տարիներ պէտք էր որ ուրիշներ նոյն
փորձառութեան հասնէին այն ալ բացառիկ տաղանդ
ու այդ գործին համար մասնաւոր ձիրք ունեցողները

միայն: Այս իսկ պատճառաւ «Հօր. կառավարութիւնը» ամեն ճիգ կը թափէր դադարեցնել իմանալու համար, խնդրոյ առարկան բանտարկեալին անձը չէր, նոյն իսկ պատրաստ էին եւ յօժարութեամբ ազատ կ'արձակէին բանտարկեալը, եթէ դադարեցնէր՝ որ զիրենք կը չարչարէր ու կը մտահոգէր, իրենց ըսուէր:

Վերջապէս բանտարկեալը մարմարիօնէ սանդուխներէն վեր բարձրանալ սկսաւ. միշտ զինուորներով շրջապատուած: Դատարանը՝ որուն սանդուխներէն վեր կը բարձրանար բանտարկեալը, բարձր ու փառաւոր չէնք մ'էր չորս չարկանոց. դուռը արեւելքի կողմէն կը բացուէր, եւ որ հարկ էր քսանէ աւելի սանդուխներ բարձրանալ, դատարանին ներկրորդ չարկը երթալու համար: Սանդուխները՝ զոր բանտարկեալը վեր կը բարձրանար, չէնքին դուրսի կողմէն էին, այնպէս որ խոնուած ամբոխին այն մասը որ մինչեւ հոտ բանտարկեալին դէմքը չէին կրցած տեսնալ, պատեհութիւն կուտեսնային հոն՝ քանի մը վայրկեան, տեսնելու համար այն գեղեցիկ այլը որ երկրային ըլլալէ աւելի երկնային կը կարծուէր: Բանտարկեալը կ'զգար որ՝ ժողովուրդը իրմով սքանչացած էր եւ ատոր համար իսկ դատարանի դռնէն ներս մտնելէն առաջ, վեհափառօրէն դէպի հետաքրքիր ժողովուրդը դառնալու փորձ մը ըրաւ, ամբոխը ա'ջնչափ հմայուած ու հիացած էր որ քիչ մնաց պիտի ծափահարէր ու հուռա՛յ պոռար, եթէ բանտարկեալը անմիջապէս դատարանէն ներս չմտնէր: Այլեւս ամեն ոք գրեթէ կը կարեկցէր հէգ երիտասարդին վրայ եւ օրուայ նորութիւնն էր որ անոր լուսանդկարը թերթերու առաջին սիւնակներուն վրայ գետեղէին:

Ժամը 10ն էր երբ առաջին Հարցաքննութիւնը կըսկըսէր. դատաւորը ըստ օրինի առաջարկեց որ՝ բան-

տարկեալը իր համար փաստաբան մը որոշէ, որոնցմէ քանի մը հատը պատրաստ կը սպասէին արդէն:

Բանտարկեալը՝ մեղմօրէն իւր վառվռուն աչքերը՝ չորս կողմը պտտեցնելէն չետոյ պատասխանեց թէ՛ եթէ ասիկայ լոկ Հարցաքննութիւն մ'է փաստաբանի պէտք չի կայ, իսկ եթէ դատաւարութիւն մ'է՝ դարձեալ պէտք չի կայ, որովհետեւ, ըսաւ «այն դատը զոր դուք՝ կը յաւակնիք տեսնել, այն դատը՝ արդէն տեսնուած ու վնիռն ալ արձակուած է»:

Ոչ ոք բան չէր հասկնար այդ վերջին քանի մը պարզ ու յստակ խօսքերէն, դատաւորը թէեւ չափազանց վարպետ ու ճարպիկ եւ սակայն ինք եւս բան մը չէր հասկնար, ու խնդրական ձեւով մը կ'ուզէր որ բանտարկեալը՝ երկրորդ անգամ կրկնէ իւր ըսածները:

Բանտարկեալը միեւնոյնը կրկնեց նոյն ոճով եւ նոյն պարզութեամբ:

Անկարելի էր որ այդ խօսքերէն ունէ հետեւութիւն հանուէր, ուստի դատաւորը սկսաւ ըստ կարգի հարցափորձութեան:

— Նախ անունդ եւ տոհմանունդ հաճէ տալ:

— Ես ոչ անուն ունիմ եւ ոչ ալ տոհմանուն:

Դատաւորին հետ նաեւ բոլոր ներկաները կը զարմանային այդ տարօրինակ եւ դարձադարձիկ պատասխաններուն վրա:

Դատաւորը վայրկեան մը մտածելէն չետոյ, պաշտօնական դրութիւններով եւ կնիքներով զարդարուած թուղթ մը վեր բարձրացուց եւ բանտարկեալին ուղղելով խօսքը, այս քու անձագիրդ չէ՞:

— Այո՛, պատասխանեց բանտարկեալը:

— Ուրեմն անձագրիդ վրայի գրուած անունն ալ քուդ է:

— Կրնաք այդպէս ենթադրել, բայց ոչ հաստատապէս պնդել:

— Շատ լաւ, ըսաւ դատաւորը, քանի՞ տարեկան էք:

— Ձեռքիդ թուղթին եթէ կարեւորութիւն կ'ընծայէք, ան կրնայ պատասխանել Ձեր հարցումին:

— Բայց պէտք է գիտնաք որ՝ Հոս դատարան է ու գերագոյն ատենանը՝ ամենամեծ կառավարութեան մը եւ երբ ձեզ հարցում կ'ուղղուի պէտք է ու պարտաւոր էք մի առ մի եւ ճշգրտօրէն պատասխանել, ըսաւ դատաւորը, գալրացումի շեշտ մը դնելով իւր խօսքերուն մէջ:

Բանտարկեալը՝ կատարեալ պաղարկւնութեամբ և տպաւորիչ ու խորհրդաւոր շեշտերով,

— Բանտարկեալ մը եւ գերագոյն ատենանի առջեւ հանուող անհատ մը, նախ իրաւունք ունի գիտնալու թէ ինչո՞ւ բանտարկուած է եւ ինչո՞ւ դատի կանչուած եւ երբ իմ «ինչու»ներուս գոհացուցիչ պատասխանը կը տրուի, այն ատեն ես ալ պարտաւոր կզգամ կարելի եղածին չափ Ձեր հարցումներուն պատասխանելու, ըսաւ:

Աշխարհի վրայ իւր նմանը չտեսնուած դատաւարութիւն մ'էր որ կը տեսնուէր, բան մը որ՝ ոչ մի փաստ չի կար թէ՝ այն մարդը որ՝ բանտարկած էին ու կուզէին դատել, ոճրագործ մ'էր կամ դաւադրող: Բոլոր եղած փաստը այն էր որ՝ քանի մը խորհրդաւոր մեռելներ կային մէջտեղը եւ սակայն այդ անձերուն ինչպէս մահացուիլը բոլորովին գաղտնիք կը մնար: Սոսկ եզրակացութիւն մը կար մէջտեղ եւ մեռելը գիազննող բժիշկները նմանութիւններ գտած էին ուրիշ վայրի մը մէջ նմանօրինակ մահով մեռնող անհատներու հետ, կասկած էր եղածը եւ ոչ փաստ, ենթադրութիւն էր եւ

ոչ իրողութիւն: Դատաւորը այս առեղծուածին առջեւ շուարումի նշաններ սկսած էր ցոյց տալ, երբ իւր օգնականը վրայ հասաւ ու սկսաւ նոր հարցումներ ուղղել:

— Ո՞րքան ատեն է որ մեր մայրաքաղաքը կը գրտնուիք:

— Ձեմ գիտեր, պատասխանեց բանտարկեալը:

Անկարելի էր որ այդ ուղղութեամբ դատաւարութիւնը կամ հարցաքննութիւնը շարունակուէր, ուստի, դատաւորները կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ, որոշեցին որ քանի մը օր չետաձգեն այդ դատաւարութիւնը, որու տեւողութեան ընթացքին իրենք կարող ըլլալին այդ խորհրդաւոր բանտարկեալին վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքել:

Ուստի դատաւարութիւնը չետաձգուած չալարարուելով բանտարկեալը դարձեալ բանտ առաջնորդուեցաւ:

Անցած էին քանի մը օրեր ու «Հզօր կառավարութեան» գործակալները ստուգած էին որ՝ բանտարկեալը թէեւ «Հանրապետական կառավարութեան» մը երկրին մէջ ծնած է եւ սակայն ազգով ուրիշ ցեղի մը կը պատկանէր, ստուգուած էր նաեւ որ՝ բանտարկեալը չափազանց կը հետաքրքրուէր իւր Ազգին ցաւերով, թէ համեւնոյական պատերազմին վերջին տարիները, գրեթէ չաբաթը քանի մը անգամ, բանտարկեալին տունը խորհրդաւոր անձեր կուգային, շատ անգամ ալ ինք բարնտարկեալը՝ ամբողջ շաբաթներով կը բացակայէր տունէն: Իւր ցեղակիցներէն իսկ կը կասկածուէր և որպէս լրտես կ'ամբաստանուէր, որպէս իրենց ցեղին թշնամիին դեսպանատան մէջ կարեւոր պաշտօն մը ունեցող մէկը, այս ամբողջ մանրամասն տեղեկութիւնները՝ բանտարկեալին ցեղակիցներէն մին մատնած էր

միամտաբար, ստուգուած էր նաեւ թէ՛ ե՞րբ իւր ծննդավայրը ձգած էր ու Եւրոպայ ուղեւորած: Երբ այս եւ ասոնց նման լրացուցիչ տեղեկութիւններ առնուեցան, դատաւորները բացառիկ խորհրդակցական ժողովի մը մէջ, սկսան խնդիրը իւր մանրամասնութիւններով քննել: Քանի մը ժամուայ տքնաջան խորհրդակցութիւններէ վերջ, կարգ մը դադտնիքներու ծալըը գտնուած վը կարծուէր, ուստի կը մնար բանտարկեալը ստիպել, որպէս զի մնացած գաղտնիքներն ալ ինք ըսէ: Ըստ դատաւորներու որոշումին, «Հզօր կառավարութեան» լրտեսները «մեծ՝ Հանրապետութեան» մէջ պիտի գործէին եւ մասնաւորաբար բանտարկեալի ծանօթներով ու բարեկամներով Հետաքրքրուէին եւ աշխարհով ամեն օր եւ ամեն ժամու պէտք եղած լրացուցիչ տեղեկութիւնները Հեռագրով Հաղորդէին:

Առաւօտ մը դարձեալ բանտարկեալը դատարան կանչուեցաւ ու նորէն սովորականին պէս ժամը 9ին Հարցաքննութիւնը սկսաւ: Դատարանի քարտուղարը ձեռքը երկար թուղթ մը առած սկսաւ կարդալ, աշխարհը մտաւորապէս մ'էր, որով բանտարկեալը կ'ամբաստանուէր որպէս քաղաքական յանցաւոր: Անբաստանագիրը կարգացուեցին չեռոյ, դատաւորը սկըսաւ Հարցաքննութեան, նորէն առաջարկուեցաւ բանտարկեալին որ իւր Համար փաստաբան մը ընտրէ, որը մերժեց:

Ուստի դատաւորը իրեն յատուկ կեցուածքով մը շարունակեց Հարցապնդումները.

— Ի՞նչ գործով Եւրոպայ անցար եւ ե՞րբ:

Բանտարկեալը քիչ մը մտածելէն վերջ, ինքնամփոփման կերպարանք մը առաւ եւ լրջօրէն Հետեւեալ պարզ ու Հասկնալի պատասխանները տալ սկսաւ.

— Տէր դատաւոր՝ թէեւ կարող էի առաջին դատավարութեան իսկ Ձեր Հարցումներուն գոհացուցիչ պատասխաններ տալ եւ սակայն Ձեր կառավարութեան Համար մեծ անպատուութիւն մը պիտի ըլլար որ՝ մեր գործերուն տեղեակ չըլլար եւ մեր այս արարքներուն շարժառիթը Հասկցած չըլլար եւ փոխանակ Ձեր Համբաւեալ կառավարութիւնը խուզարկելու ու քտուելու գաղտնիքը, ինծի պէս ողորմելի մէկէ մը ուղեր, մանրամասնութիւնները լսել: Ներկայիս Հափազանց գոհ ու ուրախ եմ որ՝ իրողութիւններու մասամբ տեղեակ էք արդէն եւ նկատելով թէ՛ զիս որպէս քաղաքական յանցաւոր կը Համարիք, ուստի ես ալ պիտի ջանամ այս անգամ պէտք եղած բացատրութիւնները տալ: Եւ ասիկայ ալ պիտի ընեմ ո՛չ թէ որովհետեւ դուք կ'ստիպէք կամ Ձենէ վախնալուս Համար է՝ ո՛չ. այլ որովհետեւ իմ վրայ մասնաւոր պարտականութիւն դրուած է եւ երբ Ձեզի կարգ մը տեղեկութիւններ տամ ատով իմ վրայ դրած նուիրական պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլամ, ուրկէ վերջ իմ դիմաւ աւարտած կ'ըլլայ այն աշխարհի վրայ. այլ աւա՛ղ որ՝ նոյնպէս պատեհութենէ ալ պիտի զրկուիմ կամաւորապէս՝ Հայրենիքիս ծառայելու Համար որը՝ դեռ շատ պէտքը ունի ծառայողներու: Այդպէս ուրեմն տէր դատաւոր, Մայիսի սկիզբին Աշխատեանի միւս եզրը եղող «մեծ Հանրապետութեան» Հողէն դուրս ելայ, դեսպանատան մը կողմէ մասնաւոր առաքելութեամբ մը դէպի արեւելք ուղեւորելու Համար, անցայ Եւրոպայ, քանի մը կարեւոր վարդապետութիւններ ընելէ վերջ, անմիջապէս արեւելք ուղեւորեցայ ուր մայրաքաղաքի մը մէջ փառաւոր գործ մը կատարեցի, ցեղիս վրէժը լուծելով եւ որուն մէկ մասը Ձեզի ծանօթ է արդէն: Այդ փառաւոր գործը կատարելէս վերջ վերադարձայ Եւրոպայ: Իմ Երկրորդ անգամ

ուայ դալէս քանի մը օր վերջ, երկու կարեւոր շէնքեր օդը հանուեցան, հոս անմիջապէս աւելցնեմ թէ՛ ատիկայ իմ գործս չէր թէեւ, բայց ես լուր ունէի, որովհետեւ իմ զինակիցներս էին այդ չափով գործը կատարողները, որոնց վրայ հսկողի դերը միայն կը կատարէի: Այս երկրորդ գործէն վերջ պատեհութիւնը ունեցայ Ձեր զիւանադէտ-պետական մարդուն հետ տեսնուելու ուր արդարութիւնը գործադրեցի: Անշուշտ տէր դատաւոր, գոհ մնացիք իմ բացատրութիւններէս եւ գիտցաք թէ՛ ինչ գործով եւրոպայ անցայ. ամեն ազգ պարտաւոր է իւր հայրենիքին ծառայել եւ դուք եւ Ձեր դաշնակիցները ստիպեցիք մեզ որ՝ մենք ալ մեր գիտցած ձեւերով ծառայենք մեր հայրենիքին: Դուք գիտցաք նաեւ թէ՛ ես ու իմ զինակիցներս տառապեալ ու անիրաւուած ցեղի մը զաւակներն ենք, ու մեր այս արարքներով՝ արդարութիւնն է որ կը գործադրեմք: Ինչպէս նախկին հարցաքննութեան ատեն ըսի եւ որ Ձեզի զարմանք պատճառեց, կ'ուզեմ դարձեալ կրկնել, «Այն դատը՝ գոր կը յաւակնիք տեսնալ, այն դատը՝ արդէն տեսնուած ու վնիւն ալ արձակուած է»: Ատիկայ իմ տառապեալ Ազգիս դատն էր, որը անիրաւօրէն ու անխղճաբար արհամարհեցիք ու մեզ դարձեալ գերութեան գիրկը նետեցիք: Իրաւացիօրէն շատ բան կ'ակնկալէինք եւրոպայէն, բայց ոչ մի բան ստացանք բացի գերութեան շղթաներէն: Ա՛յս էր Ձեր պաշտպանած ու հասկցած արդարութիւնը, այսպի՞սով փոքր ալ գերու իրաւունքները կը յարգուին: Ափսո՛ս, որ անցեալին մէջ չափազանց միամիտ գտնուած էինք ու Ձեր սին խոստումներէն չարաչար խաբուած, բայց անցեալը պատմութեան կը վերաբերի, իսկ ներկան ալ ուժեղներուն, որովհետեւ այս աշխարհի մէջ խօսքով միայն արդարութիւն կը տիրէ, իսկ գործքով ոչ, ու

մենք ներկայիս այլեւս երազներով չէ որ կ'օրօրուինք, այլ կատարելապէս ըմբռնած ենք իրողութիւնը ու մենք ալ մեր կողմէ ուժի չաղթանակով կ'ուզենք տիրանալ արդարութեան ու ազատութեան: Ահա՛, իմ ամբողջ գիտցածս, իսկ եթէ կայ կէտ մը որ Ձեզ կը հետաքրքրէ, այդ լրացուցիչ տեղեկութիւնները եւ պէտք եղած փաստերն ալ ուրիշին վիճակուած է տարբեր երկրի մէջ, ուր Ձեր արդարադատ (?) դեսպանները որպէս ուղեւորներ ներկայ պիտի ըլլան ու Ձեզ համար կարեւոր եւ հետաքրքրաշարժ դադտնիքներուն մէկ լրացուցիչ մասն ալ իմ անվեհեր ու հայրենիքի պաշտպան զինակիցներէս մին պիտի չալտնէ: Ուրեմն, Ձեզ կը մնայ համարել ու սպասել նորանոր դէպքերուն, իսկ իմ մասիս ալ, կրնաք պէտք եղած վճիռը տալ, որպէս քաղաքական շանցաւոր կամ մարդասպան: Իմ պարտականութիւնս հոս կը վերջանայ ու ասկէ վերջ աւելորդ պիտի ըլլայ նոր հարցումներ ուղղել, որովհետեւ, դժբաղդաբար անկարող պիտի ըլլամ պատասխանելու:

Բանտարկեալը լռեց. իսկ դատաւորի ճակտէն պաղ քրտինքը կը հոսէր արդէն: Բանտարկեալի խօսակցութեան ընթացքին բոլոր ունկնդիրները ու փաստաքանները անշուշտ ու սրտատրոր կը լսէին բանտարկեալը ու երբ այս վերջինին խօսքը աւարտեցաւ, ամբողջն ալ կար ծեւ ծանր բեռան մը տակէն դուրս գալողներու կերպարանքը ստացեր էին: Դատաւորը եւ ներկաները վաշտակեանի մը չափ լուռ ու մունջ մնացին, երբ դատաւորին առջեւի սեղանին վրայ եղած թէլէֆօնը հնչեց: Անմիջապէս դատաւորը ձեռք առաւ թէլէֆօնի գործիքը եւ սկսաւ խօսքերու փոխանակութեան, ու ջանկարժ իւր դէմքը խոժոռ կերպարանք մը ստացաւ եւ թէլէֆօնի մէջէն սկսաւ կցկտուր հարցումներ ուղղել, ի՞նչպէս... քա՛նի երեսփոխաններ վիրաւոր են... քա՛նի հատ մեռ-

նող կաշ... չարագործը ձերբակալուած է... ու երբ աչա հարցումներուն պատասխանը ստացաւ, բարկութեամբ ձեռքին գործիքը սեղանին վրայ դրաւ եւ հրամայեց ոստիկաններուն որ բանտարկեալը խիստ հսկողութեան տակ բանտ առաջնորդեն եւ ամենամութ ու ապահով խուցի մը մէջ բանտարկեն: Այս խիստ եւ առնակալ հրամանը ապշեցուց բոլոր ներկաները, որոնք քիչ առաջուայ խօսակցութենէն կուհած էին նոր դէպքի մը ըստմենցուցիչ պարագաները եւ սակայն ոչ ոք չհամարձակեցաւ դատաւորէն մանրամասնութիւններ խնդրել ու ամենքը մեկէն խուռնկութեամբ դուրս թափեցան դատարանէն: Իսկ դատաւորն ալ դուռը ձեռքերուն մէջ առած խոր մտածման մէջ թաղուեցաւ: Բանտարկեալը կը տեսնար ու կը լսէր այս ամենը եւ իսրտէ կը հըրճուէր անշուշտ, որովհետեւ դէմքին վրայ կարտացոյար իր սրտին զգացած դոհոնակութիւնն ու երջանկութիւնը, այս վիճակին մէջ առաջնորդուեցաւ մութ ու խոնաւ նկուղ մը: Կէս գիշեր էր ու դեռ բանտարկեալը չէր քնացեր, իրեն հսկող պահակներուն թիւը կրկնապատկուած էր, իսկ ինք երբեմն երբեմն կատակներ եւ սրբամիտ խօսքեր կը նետեր պահակներուն:

Առաւօտեան կողմ, ժամը երկուքի ատենները բանտին դուռը բացուեցաւ ու բանտարկեալը առաջնորդուեցաւ ուրիշ խուց մը: Այս նոր խուցին մէջ տարօրինակ նստարաններ կային կռիւածոյ քարէ շինուած ու ատոնց վրայ ալ առաստաղէն կախուած ջուրի բարակ խողովակներ: Բանտարկեալը երբ այս ամենը տեսաւ վախնալու տեղ, քովի գինուորներուն հետ սկսաւ կատակներ ընել, ի՞նչ, բա՞ղնիք առնել պիտի տաք, օ՛չաւ չնորհակալ եմ ձեր այդ հոգատարութեան համար եւ հազիւ իւր խօսքը աւարտած էր, երկու պաշտօնեաներ ներս մտան: Ասոնց մէկուն ձեռքը թուղթ եւ

գրիչ կար, որ քարտուղարի կը նմանէր, իսկ միւսը հարցաքննիչի կերպարանք ունէր, այս վերջինին դէմքը խոժոռ էր ու իւր խօսքերուն մէջ հրամայողի շնչոյ մը դրուած: Ասոնք մօտեցան բանտարկեալին եւ հարցաքննիչի կերպարանք ունեցող պաշտօնեան սկսաւ հարցումներ ընել ու հեգնօրէն գո՛հ եւ ըսաւ նոր գործուած չարագործութիւններէն որ քու անամօթ ընկերուհիներէդ մին ըրած է:

— Ձեմ հասկնար, պատասխանեց բանտարկեալը:

— Ի՞նչ, ի՞նչպէս, թէ չես հասկնար, հապա ինչո՞ւ երէկ դատաւարութեանդ ատեն, երբ դատաւորը թէլէֆօնով կը խօսէր, դուն հրճուելու նշաններ ցոյց կուտայիր, չե՞ս գիտեր ը'...

— Օ՛, օ՛, հասկցայ, ուրեմն, խնդրեմ ըսէք, ինչպէս, չա՞ղող անցե՞ր է «անամօթ» ընկերուհիս գործը, ո՛հ, չափազանց գոհ եւ ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ իրապէս չա՞ղած ըլլար:

— Հիմա քեզի կը հասկցնենք թէ՛ որչափ չա՞ղող անցեր է, դարչելի ոճրագործ, դեռ չես երկնչիր ու խըպնիր եւ ելիր մեզ ալ կը ծաղրե՞ս, անամօթ, լի՛րբ... քանի մը պորտաբոց սրիկաներ Եւրոպայի խաղաղութիւնը կ'ուզեն վրդովել ու այդ ալ անգոյ հայրենիքի մը անունով...:

Բանտարկեալը չափազանց զայրացաւ այս վերջին խօսքերէն եւ սակայն չուզեց ծայրահեղութեան երթալ ու մեղմօրէն

— Պատրաստ եմ, ըսաւ, կրնաք ուղածնիդ ընել:

— Հիմա քեզ այդ աթոռին վրայ պիտի նստեցընենք, ըսաւ հարցաքննիչը ու քովիդ պահակ գինուորները չպիտի թողուն որ քնանաս, իսկ այդ առաստաղի խողովակէն ալ ջուրը ուշիկ ուշիկ ճիշդ գլխուդ վրայ պիտի վաղէ ու այն ատեն, մենք վստահ ենք թէ, երբ

քանի մը օր ացալէս շարունակուի խեղդ գլուխդ կու-
գայ եւ դուն պէտք եղած գաղտնիքները կը յայտնեա
մեզ շուտով: Հանեցէ՛ք սա թշուառականին Հաղուստ-
ները, հրամայեց հարցաքննիչը:

Ձինուորները անմիջապէս մօտեցան բանտարկեա-
լին, իսկ այս վերջինը ծունկի եկած ու ձեռքերը միա-
ցուցած իբր թէ աղօթք պիտի ընէր եւ սակայն ջանկար-
ծակի տեղն ու տեղը երկնցաւ մնաց, մեռած էր: Անմի-
ջապէս պաշտօնեաները ու ղինուորները մօտեցան եւ
սկսան ասդին անդին շարժել դիակը, բաց անօգուտ,
կենդանութեան ոչ մի նշան չի կար. կատարելապէս
մեռած էր:

Առաւօտուն ացը լուրը եւս կայծակի արագութեամբ
տարածուեցաւ եւ դառն տպաւորութիւն մը թողուց
հանրութեան վրայ, որովհետեւ շատեր, երբ իրողու-
թիւններու եւ պատճառներուն մասամբ տեղեակ եղան,
բանտարկեալը որպէս հայրենասէր հերոս սկսան ճանչ-
նալ: Կառավարութիւնը որոշեց որ ասոր դիակը եւս
քննուի ու քննութիւնը ցոյց տուաւ որ ացդ եւս միւս-
ներու մահով մեռած էր ու ացդ իսկ պատճառաւ զար-
մանքէ աւելի ապշութիւն տիրեց ամեն կողմ: Այդ ա-
հաւոր տուամներուն բուն դաղտնիքը չէին կրցած իմա-
նալ, թէեւ շարժառիթը յայտնի էր ամենուն: Մայրա-
քաղաքին կարգ մը կարեւոր թերթեր իրաւունք կու-
տային ացդ անօրինակ ու անբնական համարուող պաշ-
քարին եւ կը գրէին թէ՛ բնաջնջուող ցեղի մը յուսահատ
պաշքարն էր զոր կարգ մը հայրենասէր կտորիճներ կը
մղեն: Իսկ կարգ մը թերթեր ալ, որոնք կառավարու-
թեան բերանը կը համարուէին, հակառակը կը գրէին,
թէ՛ ստիպման տակ կարելի բան չէ ազատութիւն ստա-
նալ, թէ՛ ատիկայ դարչելի ու ճիւղաղային պաշքար մ'է
զոր կը մղեն, թէ՛ իրաւունք չունին քանի մը լպիրշ ոճ-

րագործներ մեր խաղաղութիւնը վրդովեցու եւ ացն,
եւ ացն:

Դժբաղդաբար ացդ տառապող ու բնաջնջուող ցե-
ղին մնացորդներէն մէկ ստուար մասն ալ այս վերջին
կարծիքէն էր ու նոյն իսկ առիթը չէին փախցնէր թեր-
թերով պախարակելու իրենց ցեղակիցներուն տխրա-
նական պաշքարը, եւ դատապարտութեան սիւնին դա-
մելու իրենց իսկ Հարազատ եղբայրները:

Քանի մը օրեր անցեր էին ու «Ներպաշի Հանրա-
պետութեան» մէջ նոր դատաւարութիւն մը սկսած էր,
այս անգամ դատուողը կին մ'էր կամ լաւ է ըսել 24-25
տարեկան օրիորդ մը որ՝ սեւ էր հագած եւ իւր ցեղին
սուգը կը պահէր դառնօրէն: Իւր կլոր եւ կարմրաւուն
դէմքով, սեւուլիկ ու վառվռուն աչքերով, առատ ու
երկայն մազերով, արեւելեան գեղեցկութեան իսկական
տիպարն էր: Ու քաղաւածքէն իսկ դիւրաւ կը հասկըց-
ուէր թէ՛ իւր կանացի գորովոտ վուրձքին տակ ըմբոստ
առիւծ մը կը քնանար:

Պարթեւահասակ օրիորդը դատարանին մէջ, դա-
տաւորին ճիշդ դիմացը կանգնած էր, դատաւորը քնք-
շութեամբ հրամայեց որ երդում ընելու համար աջ ձեռ-
քը վեր բարձրացնէ:

— Ի՞նչ, ըսաւ օրիորդը, մենք չենք հանդուրժիր
որ Ձեր առջեւ դատուինք եւ յանուն ի՞նչի պիտի դատ-
ուինք, ոճրագործութեան, բաց դուք ամբողջ ալ Հա-
ւաքաբար, ոճրագործներ չէ՞ք: Ես արդարութիւնը ի
գործ դրած եմ երբ՝ ուժանակով ձեր երեսփոխաններէն
8-10 Հատ վիրաւորած կամ մեռուցած եմ, երանի թէ
աւելին ըրած ըլլայի: Եւ դուք ատո՞ր Համար զիս դատի
պիտի քաշէք, կը հարցնեմ Ձեզ. Հոս այս երկրին ու
ամբողջ աշխարհի մէջ խիղճ ու արդարութիւն գոյու-
թիւն ո՞ւնի եւ կամ ո՞վ է որ արդարութեան անու-

նով զիս պիտի դատէ ու դատապարտէ, դո՞ւք, ո՞ճ-
րագործներդ, անգութներ՝ թողուցիք որ՝ իմ ցեղս կո-
տորուի ու լլկուի, թողուցիք որ՝ հրապարակաւ եւ ամ-
բողջ աշխարհի առջեւ մեր պատիւը բռնաբարեն, թո-
ղուցիք որ՝ մեր կանացի պատիւը ցեխերու մէջ տրորեն
եւ վերջապէս թողուցիք որ՝ իմ սրբազան Հայրենիքս
պողտկանացի վերածուի, իսկ դուք ու ամբողջ աշխար-
հի մարդկութիւնը զարչելի Հանդիսատեսի դերէն դուրս
չելաք: Ու այսօր ալ ի վարձատրութիւն այս բոլոր ան-
պատուութիւններուն, դժոխային տանջանքներուն ու
մորթողութիւններուն, ապիկար Եւրոպան, Հայրենիքս գե-
րութեան նոր շղթաներով կապած է: Պարոն դատա-
ւոր՝ ցեղ մը սպանեցիք, ամբողջ ցեղ մը եւ ես ոչ թէ՝
միայն չեմ Հանդուրժիր դատուելու՝ այլ չեմ Հանդուր-
ժեր նաեւ Ձեր ներկայութեանը...

Օրիորդի շրթները բարկութենէն կը դողային եւ
կուրծքը փոթորկող ծովու պէս կ'ուռէր ու կ'ելեւէջեր,
երբ իւր ալ ձեռքը կուրծքին վրայ դրաւ իբր թէ՝ իր լուս
մուկը զսպելու Համար եւ սակայն Հազիւ քառորդ
վայրկեան անցած էր թաւադլոր դետին փուռեցաւ:
Դատաւորը եւ ներկաները անմիջապէս օրիորդի շուրջը
Հաւաքուեցան խորհելով թէ լուզմունքէն մարած էր եւ
սակայն իրականութիւնը Հոն էր որ՝ մեռած էր. ամեն
ոք ինչպէս նաեւ դատաւորը՝ չճամ իրենց տեղը գամ-
ուած մնացած էին այս ահաւոր ու անակնկալ տոհմին
առջեւ, երբ ծառաները եկան եւ մեռնող օրիորդի դի-
ակը դուրս տարին: Քիչ վերջ քննութիւնները ցոյց տը-
ւին թէ՝ օրիորդը եւս նախորդներու մահով մեռած էր:
Ամբողջ աշխարհի մամուլը իրար անցած էր այս ցնցող
դէպքերուն Համար: «Եւրոպայի Հանրապետութեան»
երկրին մէջ աղատական թերթերը Հաւասարապէս կը
պահանջէին որ նոր խորհրդաժողով մը գումարուի ու

այդ անխրաւուած ցեղին դատը վերաքննուի եւ Գոհա-
ցում տրուի ատոնց Ազգային ռազմանքներուն:

Օրերով ու շաբաթներով, դարաւոր տառապիւս
ցեղին Համար պիտականդ մղուեցաւ, որուն արձագանդ
տուին գրեթէ Եւրոպայի մէկ կարեւոր մասը: Կարգ մը
ժողովուրդներ խղճահարութիւնը ունեցած էին եւ խա-
ղաղ ցոյցերով կը պահանջէին իրենց կառավարութիւն-
ներէն նկատի առնել գերութեան դատապարտուած այդ
տանջուող ցեղին պահանջները, այդ դատը մեր դատն
է կ'ըսէին, բոլոր մարդկութեան դատը եւ ատոր Հա-
մար իսկ կը պահանջենք նոր խորհրդաժողովի մը գու-
մարուելը: Խնդիրը լուրջ կերպարանք ստացեր էր երբ
Եւրոպայի «Հզօր կառավարութեան» գաղտնի գործա-
կալները Հեռագրեցին իրենց կառավարութեան որ՝ այդ
խորհրդաւոր գաղտնիքներու եւ դաւադրութիւններու
կեդրոնատեցին գտած են: Մութ իրիկուն մը՝ կը գրէ-
ին, մեր պաշտօնի բերումով, մեռնող բանտարկեալին
տանը շուրջը կը պտտէինք՝ երբ խորհրդաւոր անձ մը
մեզ մօտեցաւ եւ ըսաւ թէ՝ «Ես պատրաստ եմ Ձեր կա-
ռավարութեան ծառայելու եւ Ձեր խուզարկութիւնները
արդիւնաւորելու, որովհետեւ ըսաւ, ես գիտեմ այն
գաղտնի տեղը ուր Ձեր կառավարութեան դէմ դաւադ-
րութիւններ կը ծրագրուէին, բայց մէկ պայման կը դը-
նեմ, եթէ ընդունիք իմ պայմանս, ես սիրալոյս ցոյց
կուտամ Ձեզ այդ բնակավայրը: Ուստի, կը պահանջեմ
որ՝ երբ խուզարկուելիք բնակարանը երթանք, Ձեզ Հետ
վերցնէք նաեւ այս երկրի ոստիկաններէն երկու Հատ ու
երբ պէտք եղած կարեւոր թուղթերը գտնենք, այդ
թուղթերը Ձեր ներկայութեան յանձնուին, այս երկրի
ոստիկանութեան»: Մենք ստիպուած էինք Համակեր-
պիլ, որովհետեւ ոչ մի կաշառք ու խոստում չկրցին ետ
կեցնել այդ խորհրդաւոր անձը իւր պայմանէն եւ մենք

այս երկրի երկու ոստիկաններուն հետ դացինք խուզարկութեան: Շատ բաներ կ'ակնկալէինք, բայց մեր այդ ակնկալութիւնները դրեթէ ոչինչի չանդեցան, որովհետեւ բացի տարօրինակ քարտէսէ մը, ոչինչ գտանք:

Այդ քարտէսը՝ ներկայիս տեղուոյս կեդրոնական ոստիկանատան մէջ կը գտնուի ու մեզ առաջնորդող խորհրդաւոր անձն ալ հսկողութեան տակ է: Ճնշում բանեցուցինք այս տեղաց կառավարութեան վրայ, որպէս զի մեզ աջակցի եւ հետապնդէ այդ քարտէսին հեղինակները: Եւրոպական «Հօօր կառավարութեան» ճնշումին պէտք չեղաւ, որովհետեւ այդ տեղեկագիր-հեռագրէն մէկ օր վերջ «եռաստղ» ստորագրութեամբ հետեւեալ ուշադրաւ տողերը տպուեցան «Զէզոք երկրի» կարեւոր ու լուրջ թերթի մը մէջ:

«Եթէ այս երկրի կառավարութիւնը կը հետաքրքրուի երկու օր առաջ գտնուած քարտէսով, ես պատրաստ եմ լրացուցիչ բացատրութիւնները տալ, պայմանաւ որ՝ այդ քարտէսը հրապարակի վրայ ցուցադրուի ու ես ալ հետաքրքիր դիտողներու ու ամբողջ աշխարհի առջեւ հրապարակաւ ու մանրամասնօրէն, պէտք եղածը բացատրեմ»:

Այս տողեր տպող թերթն ալ իւր կողմէ խմբագրական մը դրեց եւ պահանջեց որ կառավարութիւնը ընդառաջ երթայ այս պահանջին եւ հանրութեան ու կառավարութեանց հետաքրքրութեան գոհացում տայ, որովհետեւ կ'ըսէր Եւրոպական կարգ մը պետութիւններ վրդովուած վիճակ մը ունին. ասկէ առաջ տեղի ունեցած կարգ մը անակնկալ դէպքերու առթիւ եւ կ'ակնկալուի որ գտնուած քարտէսի հեղինակը իւր բացատրութիւններով լուսարանէ մեզ եւ Եւրոպական կառավարութեանց պետական մարդոց մտքերը:

«Զէզոք կառավարութիւնը» ուշադրութեան առաւ այս խիստ կարեւոր խնդիրը եւ որոշեց որ Հոկտ. 22ի օրը հրապարակային բացօթեայ ժողով մը տեղի ունենայ ու քարտէսը քանի մը անգամ մեծցուելով հրապարակի վրայ կախուի եւ թերթերու մէջ երկտող մ'ալ տըպուեցաւ, որով կը հրաւիրուէր «Եռաստղ» ստորագրող անձը, որ իւր բաղձանքին համաձայն, այդ օր ներկայ ըլլար եւ պէտք եղած բացատրութիւնները տար:

Այսպիսի ամբողջ դիրար անցեր էր. Եւրոպայի ամեն կողմերէն, հազարաւոր հետաքրքիր անհատներ ու կառավարական պաշտօնեաներ «Զէզոք երկիրը» կը փութային: Մարդկային պատմութեան մէջ, ամենանըշանաւոր ցուցահանդէսներն իսկ կը նսեմանային այս ընդհանուր եւ ու դեռին քով: Վերջապէս Հոկտ. 22ը եկաւ. բնութիւնը եւս այդ օր պճնազարդուած էր, կապոյտ ու պաշտառ երկնակամարին վրայ ամպի նշուլն իսկ չի կար ու աշնանային տաքուկ արեւ մը համակ կենդանութիւն ու խնդիւր կը սփռէր կենդանի աշխարհին վրայ: Նահատակուած «բանտարկեալ»ին գուլակութիւնները հետզհետէ պիտի իրականանային, որովհետեւ «Զէզոք երկրի» մէջ գտնուող Եւրոպական կառավարութեանց ղեկավարները արդէն իրենց համար մասնաւոր տեղեր վարձած էին որոշեալ հրապարակին վրայ: Հրապարակը արդէն խոնուած էր միլիոնաւոր բազմութեամբ մը, եւ ակնթարթ կ'սպասէին «Եռաստղ» ին: Այդ հրապարակին արեւելեան կողմը՝ բարձր ամպիոն մը շինուած էր որուն վրայ կախուած էր մեծ-կակ քարտէս մը, զարմանք ազդող գծերով ու խաղերով սեւցուած: Կէս օրէ վերջ ժամը մէկի ատենները մարդ մը բարձրացաւ այդ ամպիոնին վրայ. բոլոր ժողովուրդը շունչերնին բռնած կ'սպասէին այդ մարդու ըսելիքներուն, հարիւրաւոր պատկերաւան մեքենաներ գետեղ-

ուած էին հրապարակի զանազան մասերուն վրա եւ կը պատրաստուէին առաջին պատեհութեամբ, բացատրութիւններ տուող «Նոսաստղ»ին պատկերը լուսանկարել եւ արդէն ամպիոնը բարձրացող մարդուն լուսանկարը առած էին խորհելով թէ՛ այդ մարդն է «Նոսաստղ»ը, ու սակայն ամպիոնին վրայ բարձրացող մարդը գոռաւորով մը խօսքը ժողովուրդին ուղղեց, խնդրելով որ բացատրութիւններ խոստացող «Նոսաստղ» ստրագրողը երեւան գայ եւ իւր պաշտօնին գլուխը անցնի: Բոլոր ժողովուրդը սկսաւ ուկիւնախ պէս ալեկոծուիլ, բոլորն ալ բնական հետաքրքրութեամբ իրարու երես կը նայէին. բան մը տեսնալու համար զիրար կը հրմշտակէին, կատարեալ քօսապէն վիճակ մը կը տիրէր, աղմուկ, ժխտ, հրմշտուկ, սովորական բան մը դարցած էր ու այս ժխտին մէջէն բարձրահասակ մէկը ամբոխը ճեղքելով սկսաւ ամպիոնին մօտենալ, ամբոխը սկսաւ հետըզհետէ հանդարտիլ եւ կարգը կամաց կամաց վերահաստատուեցաւ: Բարձրահասակ երիտասարդը անվեհեր ու խրոխտ քայլուածքով մը ամպիոնի սանդուխներէն վեր բարձրացաւ եւ զինք հրաւիրողին քովն ի վեր կանգնեցաւ: «Զէզդը երկրի» հպատակ պարօնը մէկ քանի խօսքով «Նոսաստղ»ը ծանօթացնելէն վերջ հասարակութեան, այդ նորածեւ բեմը թողլով վար իջաւ: «Նոսաստղ» իւր արծուի աչքերով չորս կողմը լաւ մը նայելէն վերջ պատրաստուեցաւ խօսելու:

Նախ ըսաւ, Ձեր ամենուրէ ներողամտութիւնը հաշտելէն վերջ պիտի խնդրէի որ՝ Համբերութեամբ մտիկ ընէիք այն՝ յառաջաբանին՝ որուն մանրամասնութիւններէն կախուած է այս քարտէսին խորհախորհուրդ լուսաբանութիւնները:

Յարգոյ Տեարք՝ անշուշտ մեծ հետաքրքրութեամբ պիտի լսէք իմ անձիս վրայ քիչ մը ծանօթութիւններ:

Ես ինչպէս նաեւ ինձ հետ շատեր անդամներն ենք «Սըրբազան դուռը» անուն լեղափոխական կազմակերպութեան մը եւ ամբողջս ալ կը պատկանինք տառապեալ ցեղի մը՝ որուն հակիրճ պատմութիւնը ընելու հարկադրուած եմ: Որովհետեւ ինչպէս Եւրոպայի մէջ հաստատուեցաւ, ես իմիներովս քաղաքական ծրագիր մը կը հետապնդենք թէեւ շատերու համար անբնական ձեւերով: Այդ քաղաքական ծրագիրը մշակուած է ասկէ երկու տարի առաջ եւ դործադրութեան դրուիլ սկսաւ ասկէ վեց ամիս առաջ Մալիսի սկիզբները, ասոնց մանրամասնութիւնները կը թողում քիչ վերջ իւր կարգին կրկին անդրադառնալու պայմանաւ: Ձեռնէ շատեր դիտնալու են մեր ցեղի պատմութիւնը, հազարաւոր տարիներ առաջ ու վերջը անոր քաղաքակրթական թռիչքները, մրցումներն ու պատերազմները: Ձեռնէ շատ շատերը գիտնալու են նաեւ մեր երկրին դիրքն ու պայմանները, դարերու ընթացքին վաշտինի ցեղերու դէմ մաքառիլը եւ շատ անգամներ ալ մարդ դադաններու խուժանային բարբարոսութիւններու նշաւակ ըլլալը, ջանուն քաղաքակրթութեան եւ ջանուն քրիստոնէութեան: Դարեր շարունակ մեր պապերը՝ քաղաքակրթութեան լուսատու ջահը ձեռքերին, արեւելքի խաւարակուտ անդաստաններու մէջ լուսատու Փարոսի դերը կատարած են նախանձ ազդելու չափ հզօր Հռովմայեցիներուն: Քրիստոսէ դարեր առաջ ունեցած ենք մեծ Արքայ մը որ մեր ցեղի Ազգայնականութեան Հիմը դրած է, որուն թողը նմանապէս մեծ ու հզօր, փառապանծ գործեր կատարած է աշխարհ Հիացնելու աստիճան: Այս մեծ ու հզօր Արքան իւր դարուն ամենամեծ ռազմագէտն եղած է եւ իրապէս այդ դարուն Նաբոլիօնը կոչուելու արժանիք ցուցուցած: Իր ռազմական կարողութիւնը եւ իւր աշխարհակալական ծրագիրը Հռովմայեցիները

մը սարսեցուցած եւ պարտադրած է պատերազմի եւ պատերազմի պարագային, մեր ցեղի այդ Հզօր Արքան, ա՛յնպիսի ճարպիկ նաճանջ մը կազմակերպած է որ՝ Հռովմէական Լէգէոններ բնաջնջուած են: Ասոնք մեր անցեալի փառքերն են որ նորագոյն պատմութիւնը ըստուգած է: Այս փառքերէն զատ մեր ցեղը ունեցած է իւր Ոսկեդարը, ա՛յնքան բեղուն որքան այդ դարուն ոեւէ քաղաքակիրթ ազգերու զբաղան կեանքը ու ասիկայ աչն տեսակ ատեն մը՝ երբ այսօրուայ Եւրոպան խաւարին մէջ կը խարխափէր, երբ՝ այդ պաճուն նըմանապէս մեր Հայրենիքը վայրենի ցեղերէ չարձակուամներու կ'ենթարկուէր ու կ'աւրչտկուէր: Մեր Աղբի անցեալ փառքերը՝ ճարտարապետական հրաշակերտները ու քաղաքակիրթութեան մէջ ի՛նչ աստիճան բարձրանալն ու զարգանալը, այսօրուան մեր Հայրենիքի աւերակ քաղաքները, կիսակործան եկեղեցիներն ու պալատները կը վկայեն, կենդանի վկաներ Հի՛ն փառքերու...: Մեր ցեղը դարերու Հոլովումներուն մէջ, շատ քիչ անգամ խաղաղ կեանք մը անցուցած է: Միշտ նըշաւակ ըլլալով բարբարոսներու չարձակումներուն, աւերակ, մաքառումներու ընթացքին տակաւ անզգալիօրէն կորսնցուցած է իւր ազգային արժանիքներն ու առաքինութիւնները մեծաւ մասամբ: Շատ անգամներ՝ դարերով օտար ցեղերու հարկատու եղած է եւ տակաւ առ տակաւ ատոնց սովորոյթներն ու բարքերը ընդունելով, խաթարած է իւր Ազգային նկարագիրը: Բաց աչս բոլոր դժբաղդութիւններէն ու սրբազան կորուստներէն վերջ մեր ցեղը կարողացած է պահել նուիրական առաքինութիւն մը, ատիկայ Ազգային պատուախնդրութիւնն է, որը երբեմն երբեմն, ինչպէս այսօր, ի չափ կուգայ եւ մեր ցեղի ապրելուն նոր ու հուժկու զարկ մը կուտայ: Յիշեցէք խաչակրութիւնը եւ մեր ցե-

ղին դիրքը, հազարաւոր մարտիկներ, քրիստոնէութեան անունին տակ եւ սակայն իրականին մէջ ազգային պատուախնդրութեան մղուած, խաչակիրներու բանակին չառաջապահները հանդիսացան ու ատիկայ պատճառ դառցաւ որ մենք՝ մեր անկախութիւնը կորսնցունենք: Ի՞նչ ըրաւ այդ ատենուայ կիսաքաղաքակիրթ Եւրոպան, եւ ի՞նչ կերպով գնահատեց մեր ցեղին զոհողութիւնները որ յանուն քաղաքակիրթութեան Ազգային անկախութիւննիս կորուստինք: Ինչպէս այսօր նոյնպէս այդ դարուն ոչինչ ըրաւ եւ ոչինչով վարձատրեց մեզ Եւրոպան, բացի գերութեան անարգ շղթաներէն: Մենք դարերով մաքառած ենք յանուն քաղաքակիրթութեան, հազարաւորներ զոհ տուած ենք, սոսկ անոր համար որ Եւրոպան ոտնակոխ չըլլայ բարբարոսներէն, մեր ցեղը պատուարը եղած է բարբարոսներուն ահեղ չորձանքին առջեւ ու ասիկայ շատ սուղի նստած է մեզի:

Ներկայիս Ձենէ շատեր, թերեւս մեզ մեղադրեն թէ դուք՝ հաւաքական ոյժ մը չէք ներկայացներ, թէ դուք վտանդի մը պարագային պառակտուած դուրս կուգաք, թէ դուք ինքզինքնուզ օգնելու առաքինութիւնը չունիք եւ կարգ մը ուրիշ իրաւացի դիտողութիւններ: Ընդունելով Հանդերձ այդ բոլորը կը չաւանդենք ըսելու թէ՝ ատիկայ անաչառ ու տրամաբանական դատողութիւնէ զուրկ դիտողութիւններ են: Համառօտակի վերլուծենք եւ պատմական փոքրիկ ուսումնասիրութեամբ մը ստուգենք պատճառները մեր ցեղի անմխաբանութեան:

Քիչ առաջ ակնարկեցի Աղղայնական Արքայ մը, դիտնալու ենք թէ՝ մեր ցեղին մէջ նախ քան այդ Արքան երեւան դալը աւելի քան 500 ցեղեր կ'ապրիէին, իրարմէ բոլորովին տարբեր բարքերով, տարբեր սովորոյթներով ու տարբեր լեզուներով ու աչս ցեղերը՝ Ազ-

գայնական Արքային երևնալէն վերջն ալ, մասամբ չարունակեցին իրենց գոչութիւնը եւ վերջի վերջոյ ձուլուեցան մեր մէջ: Պէտք է մոռնալ նաեւ Հրեաներու այն՝ Հսկայ բաղնիքները որ մեր երկիրը գաղթուեցաւ եւ որ ժամանակի ընթացքին ատոնք եւս ձուլուեցան մեր մէջ, ասոնց վրայ աւելցուցէք նաեւ դարերու գերութեան շղթաները եւ պատճառները շուտով երեւան կուգան: Ասոնք պատմութեան փաստերն ու իրողութիւններն են, որոնք կրնան մեծագոյն պատճառները ըլլալ մեր ցեղի անցեալին ու ներկային անպատուաբեր պառակտումներուն ու անմիաբանութիւններուն: Կայ եւ ուրիշ եւ ալ աւելի կարեւոր իրողութիւն մը, այսօրուայ ցուցադրուած տգեղ անմիաբանութիւնը մեր ցեղին մէջ նոր չեն, անիկայ ունի իւր տխուր անցեալը ա՛յնչափ ահաւոր ու քանդիչ, որքան ներկան: Ինչպէս քիչ առաջ ակնարկեցի, մեր Հայրենիքը չըլապատուած ըլլալով բարբարոս ու աւարառու ցեղերէ, շատ քիչ անգամ խաղաղ ու բարոր կեանք մը ունեցած է, ու այդ միշտ չարձակումներու դիրքին մէջ եղող ազդ մը բնական է որ չունենայ իւր մտաւոր կեդրոնները, կրթարաններն ու ճեմարանները: Մեր ցեղը միշտ ծարաւ ունեցած է մըտաւոր զարգացումի եւ դաստիարակութեան եւ բնական է որ՝ երբ իւր ուսման ու կրթութեան ծարաւը չագեցնելու համար իւր երկրին աննպաստ պայմանները չեն թուլատրած որ ինք իւր երկրին մէջ դաստիարակութիւն ու զարգանայ, իրերու արդարացի բերումով, նա իւր աչքերը չառած է դէպի արտասահման: Հին ատենները մեր ցեղի երիտասարդներէն շատեր զրկուած են Բիւզանդիոն, Աղեքսանդրիայ, Աթէնք եւ այլ վայրեր, հոն զարգանալու եւ դարոյն ոգւոյն համապատասխան կրթութիւն մը առնելով իրենց մայրենի երկիրը վերադառնալու:

Բայց այդ տենները մեր ցեղին Ազգային ոգին խաթարուած չէր այնչափ, որչափ որ դարեր վերջ խաթարուեցաւ եւ այդ էր պատճառը որ՝ երբ Հին ուսանդութիւնը մայր երկիրը վերադառնար, իրենց Ազգային բաղձանքներուն ու Ազգայնական ձգտումներուն գերազանցօրէն փարած կը մնային, որոնց շատ շատերն ալ Ռազմիկները կը Հանդիսանային Ազգայնական գաղափարականին: Դարերու ընթացքին, Հետզհետէ պայմանները փոխուեցան ու մեր ցեղը Հարկատուութենէ Հարկատուութեան փոխանցուելով, կեանքը անհանդուրժելի դառցաւ, շատեր գաղթեցին մայր երկրէն ու դարերու ընթացքին անչափացան օտարներու մէջ: Այդ չըլանին, մեր երկրի մէջ տիրող թշուառութիւնը, քաղաքակրթուած օտարականներու ընչաքաղցութիւնները գոգոնց, որոնք՝ մարդասիրութեան դիմակին տակ ծածկուած, թափեցան անտէր անտիրական դառցած մեր երկիրը և անօթիներու ու թշուառներու չաքերը չլացնող փալլուն մետաղներով դարաւոր քրիստոնեաները՝ քրիստոնեայ դարձնելու աղտոտ ու զգուելի գործին ձեռնարկեցին, անբռնաբարելի խիղճը, մարդու մէջի Աստուածը, ոսկիներով գնեցին ու մեր ցեղին մէջ Հատուածական կոլւն ու քինախնդրութիւնը վերարծարծեցին չանուն նոր քրիստոնէութեան...:

Կաթոլիկութիւնը եւ ի վերջոյ Բողոքականութիւնը բոյն դնելէն չետոյ Հետզհետէ առաջ երթալով մեր Ազգային եկեղեցին նոր Աղանդներու բաժնուեցաւ: Իրարատեցութիւնը ա՛յնչափ չառաջացաւ որ՝ միեւնոյն ցեղին պատկանող եւ սակայն տարբեր աղանդներու հետեւող խմբաւորումներ սկսան իրենց ազգութիւնը ուրանալ: Պահ մը Ազգային զգացումը մարեցաւ, Ազգասիրութեան խիղախ ոգին անչափացաւ ու ցեղին Հաւաքական կամքը՝ այդօրուէն ասդին ջլատուեցաւ:

Այդ նոր աղանդաւորները, իրերու անմիջական չառաջացումով իրենց ուրոյն կրօնական կեդրոնները ստեղծեցին, որմէ յետոյ Ազգային աղէտաւոր վիճը բացուեցաւ: Այդ նոր աղանդաւորները, օտարներու առատ դրամին շնորհիւ, սկսան մեր երկրի չորս կողմերը դըպրոցներ բանալու, ուրկէ մեծաւ մասամբ անջիղ ու տափակ սերունդ մը արտադրուեցաւ: Վերջին յիսուն տարուայ շրջանին մեր արտասահմանի ուսանողները՝ մեծամասնութեամբ, ազգային տեսակէտով, անբաղձալի դաստիարակութիւն մը ստացան ու երբ Մայր երկիր վերադարձան, իրենց նախնիքներէն բոլորովին Հակոտընեայ ճամբու մը Հետեւեցան: Այդ պահուն Աղանդաւորներէ առաջացած Հին ոխերն ու ատելութիւնները տակաւ մարած էին եւ ազգային գիտակցութեան լուսաշող ճառագայթներու զգալիութիւնը կը նշմարուէր, երբ անմիջապէս յաջորդեցին կուսակցական շարժումները: Այս վերջին քաղաքական աղանդաւորներու սկզբնական շրջանը միախառնական էր, որովհետեւ զուտ ազգասիրական ու ազգայնական ըմբռնումներով Հրապարակ կուգային ու պահ մը կարծուեցաւ թէ՛ այս վերջիններուն երեւումովը մեր Ազգային բաղձանքները մասամբ պիտի իրագործուէին եւ մեր ցեղին մէջ զօրաւոր ու շնորհաւոր Ազգայնական դաստիարակութիւն մը պիտի ներմուծուէր եւ ցեղը կամաց կամաց ստրկային դաստիարակութենէն պիտի ձերբազատուէր: Սակայն՝ դժբաղդաբար այդ միախառն շրջանը երկար չտեւեց ու քանդիչ պառակտումը դարձեալ երեւան եկաւ: Նոր վարդապետութիւններ մը կը քարոզուէին Եւրոպայի մէջ եւ մեր Եւրոպական թեթեւոյթիկ ուսանողները այդ չքնաղ ընկերվարական վարդապետութիւններէն Հմայուած եւ առանց մեր ու Եւրոպացիներու պայմաններն ու միջավայրերը ուսումնասիրելու, առանց մեր ցեղին Հոգին սերտելու

ու սիրտը կարգալու, ելան ու այդ այլասերիչ վարդապետութիւններու անունով, նորակազմուած Յեղափոխական կուսակցութիւնը պառակտեցին: Հիմը դրուած էր պառակտումի, կը մնար նոր ասպետներու որ այդ ազգակործան պառակտումները չաւերժացնէին եւ ահա օր մ'ալ ցեղը՝ ինքզինք չորս կուսակցութիւններու դէմ Հանդիման գտաւ: Բոլորն ալ առանց բացառութեան Հայրենիքի ազատութեան անունով կը խօսէին, տարբոր ծրագիրներով ու տարբեր ուղղութիւններով: Այլազան սկզբունքներու ու վարդապետութիւններու կը վերադրուէր այդ պառակտումը եւ սակայն մեծ չափով անհատականութիւններն էին գլխաւորապէս պատճառները: Ատելութեան, քէնի եւ եղբայրասպանութեան չար ոգիները կը սաւառնէին կուսակցականներու մտքերուն վերայ ու Ազգի եւ Հայրենիքի ազատութեան անունով Հրապարակ իջած այս կուսակցութիւնները՝ պառակտումի ահռելի ազդակը Հանդիսացան, վերջին քառորդ դարու շրջանին: Յանուն անիմանալի եւ անգոյ սկզբունքներու եւ վարդապետութիւններու, տակաւ առ տակաւ, ցեղին իմացական եւ Ֆիզիքական կորովը ջլատեցին, մեր տառապեալ ցեղի մեծամասնութիւնը՝ իւր մայրենի եկեղեցիէն ու ծաղկեցին, ուրացան մեր ցեղի սուրբ ու նուիրական աւանդութիւնները, ծաղրեցին մեր կրօնն ու պատմութիւնը ու այս ամենը կ'ըլլային չանուն Մարդկայնութեան գաղափարականին:

Յեղափոխութեան սկզբնական շրջանին, առաջին կուսակցութիւնը իւր շարքերուն Յեղափոխական Ազգայնական դաստիարակութիւն մը տալ կը ճգնէր, որուն արդիւնքը բնականաբար մեծ պիտի ըլլար նոր սերունդին Համար եւ սակայն երբ պառակտումը բոյն դրաւ այդ կուսակցութեան մէջ, Հետզհետէ ազգայնական մեծ գաղափարականը տեղի տուաւ ամբոխավարական-

ներու առջեւ եւ նոր կամ բաժնուած կուսակցութիւնները, Յեղափոխական դաստիարակութեան տեղ, կուսակցական դաստիարակութիւն տուին եւ այսպիսով Ազգին մէջ նոր ազգեր երեւան եկաւ: Ազգային մեծ աղէտներու ատեն, կուսակցութիւններ փոխանակ իրենց պատկանած ազգին ու Հայրենիքին ծառայելու, որուն Համար երեւան եկած էին, եւ ատոնց անմիջական դարմանին վրայ մտածելու, ամեն մէկը առանձինն առանձինն իրենց կուսակցութեանց գոյութեան հարցովը կը մտահոգուէին: Հայրենիքի ազատութեան անունով հրապարակ իջած եւ սակայն անոր գոյութեան տեսականացումին ու ազատութեան Համար աշխատելու տեղ, իրենց կուսակցութեան, ամեն դնով, գոյութիւնը տեսականացնելու եւ տիրականացնելու ճգնեցան:

Մեր պատմութեան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, ամբոխավարութիւնը այս աստիճան առաջ դացած էր, որչափ այս վերջի քառորդ դարու շրջանին: Իբր թէ՛ Հայրենիքի ազատութեան Համար ցոյցեր կը կազմակերպուէին, բայց իրականին մէջ, այդ ցոյցերը կանխամտածուած ծրագրով, իրենց կուսակցութեան հզօրացման կը ծառայէր, այդ ցոյցերու պատճառաւ, ազգը աննպատակ կը ջարդուէր ու ծիծաղելիօրէն կուսակցութիւնները կը զօրանային: Շատ քիչերը միայն գտնուեցան վտանգի ահազանգը հնչեցնող եւ սակայն ատոնք ալ լիմարներու ու տկարներու կարգը դասուեցան: Կեղծ Հայրենասէրներ, վարձկան գրադէտներ, անողնակար ու աննկարագիր գործիչներ հրապարակը կաղձկէին: Յեղը կը ջարդուէր, կը տառապէր, կ'անպատուութիւններ անգոյ Հերոսական դրուագներով ու նէնիններով պատմութիւններ կը յօրինէին եւ ատոնցմով կը խանդավառէին իրենց շարքերը: Ամեն բան իրենց կու-

սակցութեան վերադրելու ախտը ու կուսակցութեան մը՝ Ազգին մակատագրին հետ անմիջական կապ ունեցող խնդրոյն համար հապճեպ ու անխռիւմ քայլերի պատճառ դառցան որ՝ ցեղը բոլիկ բոլիկ ըլլայ եւ մեր ազգային դատը վտանգուի: Կուսակցական սնահաճութեան յաղուրդ տալու եւ Հայրենիքի ազատութիւնը միմիայն իրենց սեփականութիւնը դառցնող կուսակցութիւնը ուրացաւ վերին հեղինակութիւնը եւ ուղեց որ՝ իրենց կուսակցութիւնը ըլլայ վերին Հեղինակաւոր մարմինը, ատոր Համար ալ ազգը չարաչարօրէն տուժեց:

Արդար ըլլալու Համար միջանկեալով մը ըսենք թէ՛ մեր չորս կուսակցութիւններէն մին, Հաւատարիմ իւր Ազգային աւանդութիւններուն և սրբութիւններուն, Ազգայնական ջինջ ու մաքուր ծրագրով մը կը գործէր, որուն գործիչները մեծ մասամբ տոկուն նկարագրի տէր անհատներ էին, անշահախնդիր, անկեղծ եւ փառասիրութենէ խուսափող: Ասոնք՝ իրականապէս ցեղին ցաւերովը կը տուայտէին ու կը տանջուէին, շունչ ու կորով կսպառէին ցեղին Ազգային Ոգին արթնցնելու Համար, բայց ի դուր: Ամեն ճիգ կը թափուէր, անցեալի սխալները դարձանելու Համար, ազնիւ գործիչներ իրենց կեանքով եւ իրական չեղափոխականներ իրենց գործքով, տիտանական ճիգեր կը թափէին, կեանք ու կորով կը վատնէին Հին Հաւատքը վերստեղծելու Համար: Սրտցաւ գործիչներ ցեղին փտութիւնները կը մատնանշէին եւ ներքին փտախտին առջեւ, կ'ուզէին թուժ կանգնիլ, բայց ի դուր, ալլասերած նոր սերունդը՝ այնքան շատ էր իւր հետեւորդներով որ՝ անկարելի էր, գրեթէ առաջին առնել այդ աղէտաւոր անկումին: Այս տիտանական պաշարին մէջ Ազգայնական կուսակցութիւնը չաղթուած էր՝ Հակառակ որ՝ իրականապէս Ազգային ծրագրով ու Ազգային շահերու չտակ ըմբռ-

նունով կը գործէր, միակ Ազգային կուսակցութիւնը՝ որուն ոչ չտուաւ մեր ազգը եւ ատով մեռցուց ինք իր մէջ Ազգային զօրեղ ոգին:

Իրերը այս դրութեան մէջ էին երբ՝ Համեւնոսական պատերազմը վրայ հասաւ. մեր կուսակցութիւններէն ա՝ մենէն ամբողջովաւրը ու ամենէն ամբարտաւանը, զաղտնարար բանակցութեան մէջ մտաւ պատերազմիկ կառավարութեան մը հետ: Այդ կուսակցութեան՝ թեթեւութիկ, անհեռատես ու տկարամիտ գործիչները, ինչպէս միշտ՝ նոյնպէս այդ ատեն պատմութիւնը ուրացան, չուզեցին ետ նայիլ եւ անցեալը տեսնալ իւր բոլոր աղէտներով...: Երկու երկար դարերու աղէտաւոր պատմութիւն մը կար մեր ետին, որը իւր մէջ շատ մը դասեր կը պարունակէր, ի՞նչ զոհողութիւններ ու ի՞նչ մարտիրոսացումներ ըսես չէ ըրած մեր ցեղը մօտաւորապէս այդ երկու դարերու ընթացքին ու այդ ամենը ծառայած են հօգի տէրութեան մը աշխարհակալական ձգտումներուն յաղորդութեան...: Այս բոլորը ոչինչ կ'արժէր մեր խիկարներուն համար, Ազգը թող կրկին գերութեան դատապարտուէր, կրկին ջարդուէր ու լքուէր. կը բանէր որ՝ այս խառնափնթորութիւններէն եւ թո՛չ ու բո՛չէն իրենց կուսակցութիւնը օգտուէր ու փառաւորուէր եւ արդարեւ այդպէս ալ եղաւ: Մեր կիսակիրթ ցեղի մնացորդները ովսանաններով ընդ առաջ դացին ու այդ անհեռատես կուսակցութեան միլիոններ տրամադրելով ատոնց կարճամիտ գործիչները աստուածացուցին: Անգոյ խոստումներու անունով ամբողջը կը խանդավառէին, հայրենիքի ազատութեան անունով դրամներ կը շորթէին, բաց իրականին մէջ, իրենց ապիկարութեամբ ցեղը բնաջնջման ու կրկին գերութեան կը մատնէին: Յեղին մէջ կարգ մը մտածողներ՝ կ'ենթադրէին թէ՛ այդ մեծ կուսակցութիւնը ք-

րիստոնեայ կառավարութեան մը գործիքը եղած էր ու կաշառքներով Ազգային դատը վաճառած եւ սակայն իրողութիւնը՝ կուսակցամոլ դաստիարակութեան պէտք է վերագրել. բառին բովանդակ իմաստով կառակցանկաններ էին եւ ոչ յեղափոխականներ, որոնց հապճեպ քայլերը եւ կուսակցական փառասիրութիւնները՝ մատնութեան եւ դաւաճանութեան կը հաւասարէին: Անհանգուրժեղի մթնոլորտ մը ստեղծուած էր. մեր ցեղը մեծաւ մասամբ բնաջնջուած մեր ոսոխներէն եւ սակայն արտասահման գտնուողները դեռ կ'օրօրուէին սին յոյսերով: Համեւնոսական պատերազմի տեւողութեան, պառակտումներն ու իրարատեցութիւնները ամենամեծ համեմատութիւններու հասած էր, ամենախալտառակ կերպով մրցումներ ու պայքարներ ստեղծուած էին, որոնք մեր ցեղին դամբանականը շարադրեցին: Կոյր էր ամբողջը եւ անտրամաբանող, իրերը իր իսկութեան մէջ չէր ուզեր տեսնալ. միշտ երազներով ու պատրանքներով կը տարուէր, անկեղծ հայրենասէրներ կ'անդոսնուէին ու կը նախատուէին երբ՝ կ'ուզէին ահաւոր իրականութիւնը իւր բոլոր փուլերով հրապարակ դնել: Քանի մը տարիներ տեւեց այս անբաղձալի կացութիւնը որուն օտարները ականատես եղան եւ իրենց փաստերը դասաւորեցին, մեր արդար դատը անիրաւելու համար ու այդպէս ալ ըրին, անմխաբան է՛ք ըսին, եւ անարժան Ազատութեան: Ըսէք խնդրեմ, ցեղ մը որ՝ դարերու տեւողութեան ընթացքին, խաղաղ շրջան մը չէ բոլորած, կրնա՞ր արդեօք հաւաքականութեան ոգի մը ստեղծել ու պահել զայն իր մէջ: Ես քիչ առաջ ըսի թէ՛ մեր ցեղին մէջ ձուլուած են աւելի քան 500 ցեղեր, իրենց տարբեր տարբեր սովորոյթներով ու բարքերով, եւ Ձեր առջեւ պատկերացուցի մեր Հայրենիքի դրութիւնն ու ցեղին ապրելու, զարգանալու պայմանները եւ

ո՞վ կրնայ ակնկալել որ՝ դարերու այս ժխորին մէջէն ազգային դաստիարակութեամբ հաւաքական ոյժ մը ներկայացնող ցեղ մը երեւան գար: Մեղի միջոց տրուած է որ՝ մենք ազգային դաստիարակութիւն մը ձևակէինք եւ հաւաքական ոգի մը ստեղծէինք մեր ցեղին մէջ, ո՛չ, ո՛չ միջոցը տրուած է եւ ո՛չ ալ պատեհութիւնը ներկայացած այդ իտէալը հետապնդելու համար: Մեր ցեղին պառակտման պատմական վերլուծումները ըրի իւր բոլոր տգեղ եւ աղետաւոր հետեւանքներով միասին, բայց պէտք է զիտնալ թէ՛ այդ բոլորը տեղի չպիտի ունենային եւ ցեղային ժառանգական խիտ մը չպիտի դառնային, եթէ մենք ժամանակ ունենայինք ընդհանուր ազգային դաստիարակութիւն մը տալու մեր ցեղին ու այն ատեն վստահ կրնայինք ըլլալ որ՝ այսօրուայ տգեղութիւններուն ու պառակտումներուն ոչ մին կը ցուցադրուէր:

Իմ ըսածս հաստատող ամենացատուն օրինակը մեր աչքերուն առջեւն է, այս երկիրը, որ՝ ազգերու ձուլարանը դառցած եւ սակայն շնորհիւ միօրինակ ազգային դաստիարակութեան, հանրային կարծիքն ու հաւաքական կամքն է որ գերիշխողը կը հանդիսանայ ազգային գործերու մէջ եւ վստահ պէտք է ըլլալ թէ՛ մեր ցեղն ալ նոյն արդիւնքին պիտի ջանգէր եթէ մենք ինչպէս ըսի, ժամանակ ու միջոց ունենայինք այդ իտէալը իրագործելու: Ես Ձեր առջեւ պարզեցի մեր ցեղի լաւ եւ հոռի կողմերը ու այսօրուան ընչաքաղց Եւրոպան վրստահ կրնայ ըլլալ թէ՛ իւր բոլոր փաստարկումները, մեր ցեղը գերութեան դատապարտելու համար, փրփուրի պէս օդը կը ցնդին լուրջ վերլուծումներու առջեւ: Տըւէք մէկ պատեհութիւն մը, ու պիտի տեսնաք երեւան գալը այս ցեղին իմացական կարողութիւններուն որ՝ անցեալին մէջ հակառակ աննպաստ պայմաններու, քա-

նիցս արեւելքի մէջ քաղաքակրթութեան ռահվիրան հանդիսացած է:

Անցնինք բուն մեր ըսելիքներուն եւ այսօրուայ ամբողջ աշխարհը հետաքրքրող, մեր ցեղի լուսահատական պայքարի պատճառներուն որ՝ շատեր կը դատապարտեն ազատութեան տիրանալու համար անբնական պայքար մը համարելով դաշն: Մեր ցեղը մեծ հաւատք ունէր Եւրոպայի արդարադատութեան եւ ժողովուրդներու խըղճին վրայ: Եւրոպան քանիցս արիւն պահանջած էր մեր ցեղէն ու մեր ցեղը իւր ունեցածէն աւելին զոհած էր ու այս բոլորէն վերջ, մենք ականատես եղանք որ՝ մեր բոլոր զոհողութիւնները Եւրոպայի շահերուն միայն ծառայեց: Եւրոպական դիւանագէտները մեր ցեղին հոգին լաւ կերպով ուսումնասիրած էին ու եկաւ ատեն մը որ՝ մենք եւս կարողացանք Եւրոպայի դիւանագէտներուն կեանքն ու հոգին ուսումնասիրել եւ այդ օրէն սկսանք պատրաստութեան: Երբ մեր ցեղը հիասթափուեցաւ ու բոլոր մեծ ու պզտիկ պատասխանատուները չայտնուեցան, մեր ցեղին մէջ գոյութիւն ունեցող ազգայնական կուսակցութենէն զօրաւոր նկարագրի տէր գործիչ մը հրապարակ իջաւ եւ ցեղին բեկորները գործի հրաւիրեց ու քիչ ատենէն կազմուեցաւ «Սրբազան Գունդ»ը որ այսօր կը գործէ:

Ասկէ երկու տարի առաջ էր որ՝ լուիկ մնջիկ այդ «Սրբազան Գունդ»ը կազմուեցաւ, ոչ ոք գիտակ եղաւ այդ պատրաստութեան եւ ոչ ոք կասկածեցաւ ու հետամուտ եղաւ ատոնց ծրագրին: Այդ «Սրբազան Գունդ»ի ղեկավարները, որուն մէկ անդամը ըլլալու պատիւն ունիմ, հաստատապէս համոզուած էին որ Եւրոպական դարձեալ պիտի անիրաւէ մեր ցեղը, որովհետեւ պատերազմի կէս չըջանին, շատ մը համոզիչ փաստեր այդ կարծիքը գոյացուցած էին մեր մէջ ու մենք այդ օրէն որո-

չած էինք վճռականապէս որ՝ չուսաՀատական պաշար մը մղենք սրբազան նշանարան մը միայն ունենալով, ազատութիւն կամ մահ: Արդ, մեր «Սրբազան Գունդ»ը կը բաղկանայ 300 անձնագոհ երիտասարդներէ, որոնց 200ը գործօն անդամներ են իսկ 100ը պահեստի ուժ, որոնք այլ միջոցներով գործօն անդամներուն նիւթապէս կ'աջակցին:

Մեր մէջ կը Հաշուըլուն տասնէ աւելի փաստարաններ ու բժիշկներ, փաստարանները՝ մեր գործերու զարգացումի պահուն պրօպականդ պիտի ընեն ի նպաստ մեր ցեղի արդար դատին, իսկ բժիշկները քիմիական գիւծօն անդամները: Այս ազդասէր բժիշկները, իրենց անխոնջ ջանքերով քիմիական այն տեսակ գիւտ մը գտան որ այսօր ամբողջ աշխարհ բերանարաց թողուց եւ որոնց կը պարտինք քանի մը խորհրդաւոր մեռելներ...

Նախ քան այս քարտէսին անցնելէ առաջ, կ'արժէ որ՝ մի քանի փոքրիկ բացատրութիւններ տամ այս գործողութիւններուն ու Հերոսական դրուագներուն վրայ որ՝ մեր «Սրբազան Գունդ»ի չառաջապահները կատարեցին:

Մեր բժիշկներու առաջին գիւտը եղաւ, այն տեսակ թոյն մը պատրաստել որուն ներարկումը մարդոց մարմնոյն մէջ, անմիջական մահ պատճառէր: Ամիսներ պէտք եղաւ այդ փորձը կատարելագործելու Համար, որովհետեւ միմիայն մահացնելը չէր բաւէր, այլ նաեւ եւ ամենակարեւորը, մեռնողին մահը բնական մահէն պէտք չէր զանազանուէր եւ երկրորդ եւ ալ աւելի կարեւորը, աստիճանական չափ մը տալ այդ թոյնին որ ենթակային վրայ անմիջական եւ կամ քանի մը վայրկեան վերջը աղդէր: Այս փորձերը իւր ամբողջ լրութեամբ կատարելութեան Հասաւ, որկէ վերջ մենք ըս-

կըսանք գործադրութեան միջոցներուն վրայ խորհիլ:

Մեր «Սրբազան Գունդ»ի ամենակարող անդամներէն միոյն պաշտօն տրուեցաւ որ՝ ինք որպէս մատնիչ ներկայանայ, մեր ցեղի դարաւոր թշնամիին այս տեղաց Դեսպանատան մօտ, ուր քիչ ատենէն մեր Հերոսը այդ պաշտօնին մէջ իր լաւագոյնը ըրաւ եւ քիչ ատենէն այդ Դեսպանատան մէջ կարեւոր պաշտօնի մը տիրացաւ: Ու այդ պատճառաւ ալ մեր ցեղակիցներէն շատեր ալ խորթ աչքով նայիլ սկսան մեր Հերոսին վրայ, բացցաւ բոլորը նշանակութիւն չունէր, մենք գործ մը ծրարադրած էինք եւ այդ գործի չաջողութեան Համար ալ միջոցներու մէջ խտրութիւն չպիտի դնէինք, որովհետեւ ինչ արարքներ ալ որ գործէինք Հայրենիքին համար էր: Մեր Հերոսը երեք անուններ ունէր, մէկը իր իսկականը, երկրորդը չեղափոխական եւ երրորդը՝ կեղծ անունը որ, Դեսպանատան տուած էր: Ինքը այդ պաշտօնին անցնելէն վերջ, ազգային գործերով ալ աւելի կը Հետաքրքրուէր եւ ատիկայ անոր Համար էր որ դեսպանատան զաղտնիքներ Հաղորդէր եւ իրապէս ալ, շատ մը առասպելական ու շինծու լուրեր Հաղորդեց ու ատով իր անկեղծ եւ Հաւատարիմ լրտես մը ըլլալը ապացուցանեց: Իր ներկայութիւնը՝ բոլոր Հաւաքոյթներու մէջ, զգուշեցում կը լեցնէր մեր Հայրենակիցներուն սրտերը եւ եղաւ ատեն մը որ՝ ընդհանուր պոռթկում մը առաջ եկաւ եւ նոյն իսկ մէկ անգամ մ'ալ անշարժ տէնոր մը կատարուեցաւ վրան: Ատկէ վերջ, ալ կասկած չի կար իր լրտես մը ըլլալուն եւ այս եղաւ գլխաւորագոյն պատճառը որ իւր պաշտօնն ալ բարձրացաւ: Երբ ընդհանուր սխտերագմը վերջացաւ մեր ընկեր լրտեսը բաղդի բերմամբ, Դեսպանատան կողմէ կարեւոր առաքելութեամբ մը մերձաւոր Արեւելք ճամբուեցաւ: Մենք այդ բանը օր առաջ գիտցանք ու մենք ալ մեր կողմէ

պատրաստութիւններ տեսանք, նախ կարեւոր թերթի մը թղթակից ըլլալու պաշտօնական թուղթը ձեռք բերինք եւ չետոյ կանխաւ պատրաստել տրուած մատանի մը իրեն լանձնեցինք: Այս մատանին անտեսանելի ըլլալու չափ նուրբ էր, գոյնը մարդու մորթի գոյն, աչնպէս որ՝ ոչ ոք կրնար նշմարել այդ մատանին ունէ ձեռքի վրայ, փոխան ալի, այդ մատանիին վրայ փոքրիկ գունդ մը կար սրածալը, որուն մէջ կանխապատրաստուած թոյնէն լեցուած էր ու այս պատրաստութիւններով եւ պէտք եղած կարեւոր հրահանգներով ու թելադրութիւններով, ընկերուհիի մը եւ ուրիշ երկու զինակիցներու հետ ճամբու դրինք: Այն ընկերուհին եւ երկու զինուորները որուն հետ ընկերացաւ մեր հերոսապետը, կը պատկանէին մեր «Սրբազան Գունդ»ին եւ ատոնք ալ որոշ առաքելութեամբ կը մեկնէին դէպի պարտականութեան վաչրը: Ասոնցմէ երկուքը՝ հերոսապետն ու հերոսուհին, մասնաւոր գործեր մը կարգադրելէ վերջ, կամաւորապէս պիտի լանձնուէին զիրենք հետապնդող կառավարութեանց ու դատաւարութիւններու ընթացքին, կանխորոշուած ուղղութեամբ պատասխաններ պիտի տային դատաւորներուն ու ի վերջոյ իրենք զիրենք պիտի մահացնէին, իսկ ատոնց պատասխաններն ալ պատճառ պիտի դառնային որ՝ Հանրութիւնը ալ աւելի հետաքրքրուէր մեզմով ու մեր դատով եւ այդպէս ալ եղաւ:

Ձեզի ծանօթ է մեր հերոսապետին գործերը՝ թէ մերձաւոր արեւելքի մալրաքաղաքին մէջ եւ թէ Եւրոպայի «ամենահօր կալսութեան» մալրաքաղաքին մէջ: Թէ ի՞նչ կերպով մեր հերոսապետը իւր առաջին երկու չափող տէրորները կատարեց ատի մեզի անծանօթ է, կամ մեզի վերապահուելիք գաղտնիք մ'է, բայց երկրորդ տէրորը ամենուզ ծանօթ է երբ ի մտի ունե-

նաք խորհրդաւոր ու թունալից մատանին որ՝ ի վերջոյ հերոսապետը բանտին մէջ իր երկու ձեռքերը զիրար միացուցած պահուն մատանիին մէջ եղած թոյնը իր մարմնոյն մէջ ներարկեց եւ մահացաւ...:

Անցնինք հերոսուհիին մահուան պարագաներուն. Ձենէ ամեն ոք կը չիշէ անշուշտ թերթերուն մէջ կարգացածը թէ՛ մեր հերոսուհին «Եւրոպայի Հանրապետութեան» դատարանին մէջ իւր թէ չուղուեցաւ ու այդ չուղման պարագային իր ձեռքն կուրծքին վրայ դրաւ եւ այդ բնական ու փոքրիկ շարժումէն վերջ, անմիջական եղաւ իր մահը: Հերոսուհիին մահանալուն գաղտնիքն ալ հետեւեալն է. իրեն կուրծքին վրայ շարուած կաշին չորս կոճակներ, որոնց միոյն մէջ թոյն լեցուած էր, այդ թունաւոր կոճակին վրայ ալ, քիչ առաջ չիշած մատանիին պէս սրածալը փոքրիկ ասեղի ծալը մը կար, որ երբ մեր հերոսուհին ձեռքը ատոր վրայ դրաւ, թունաւորուեցաւ եւ մեռաւ: Ասոնք գաղտնիքներ էին անցեալին մէջ եւ սակայն այսօր մեզ համար նշանակութենէ զուրկ են, քանի որ՝ ասկէ վերջ մենք տարբեր ձեւերով պիտի գործենք:

Իսկ մեր միւս երկու հերոսներուն գործը եղաւ երկու կարեւոր շէնքեր օդը հանել, որոնք՝ ինչպէս դիտէք, չափողութեամբ կատարելէն վերջ իրենց պաշտօնը, անմիջապէս վերադառնան:

Գանք այս քարտէսին, որը իւր մէջ այնքան ալ գաղտնիքներ չի պարունակէր, այս քարտէսը գոր կառավարութեան լանձնուեցաւ, բուն իսկ մեր գիտակցութեամբն էր եւ ասիկազ պատճառ մը պիտի դառնար որ մենք մեր նուիրական դատը Ձեր ուղադրութեան լանձնէինք. վստահ ըլլալով Ձեր մարդասիրական զգացումներուն եւ խղճին վրայ, թէ՛ դուք տկարներուն ձայնը պիտի լսէք եւ անիրաւուած դատի մը տէր ու պաշտպան

պիտի հանդիսանաք: Ահաւաստիկ այս քարտէսին դադտնիքը: Այս քարտէսին վրայի բոլոր սեւ ու կըրածեւ կէտերը Եւրոպական մայրաքաղաքները կը ցուցնեն, իսկ այս եռանկիրնաձեւ գծուածքները՝ այդ քաղաքներուն գլխաւոր շէնքերն են, որոնց երկուքը օդը հանուեցան արդէն: Այս զանազան տիպերով մարդանկարներն ալ, Եւրոպական կարեւոր դիւանագէտները կը ցուցնեն, առոնց մին ինչպէս գիտէք, մահացուցինք: Բրգաձեւ խազերը կը ցուցնեն Եւրոպական խորհրդաբանները, որոնցմէ միոյն առջեւ մեր Հերոսուհին ուժանակ արձակեց: Իսկ միւս մնացած զանազան նշաններուն վրայ, ստիպուած եմ լռել, որովհետեւ ատոնք մեր վաղուայ գործունէութեանց չատակադներն են, եւ վրձուած է գաղտնի մնալու:

Արդ՝ Տեարք, իմ պաշտօնս աւարտած է այլեւս, միայն կրկին անգամ Ձեր արդարադատութեան եւ մարդասիրութեան դիմելով կը պաղատիմ որ՝ իմ տառապեալ ցեղին դատը վերաքննուի ու մեր ազգային բաղձանքներուն զոհացում տրուի եւ որով առաջըր առնուի այն արինահեղութիւններուն ու աւերներուն որը արդէն ծրարուած է եւ որուն նախնական փորձերուն ամենդ ծանօթ էք: Ու պէտք է գիտնաք դուք եւ ի մասնաւորի Եւրոպական դիւանագէտները, թէ՛ թէեւ ես անձնապէս կը պաղատիմ Ձեզ եւ սակայն «Սրբազան Գոռեդ»-ի կողմէ պահանջ մ'է որ Ձեզ կը ներկայացընեմ ու եթէ Եւրոպական դիւանագիտութիւնը համառի իր տեսակէտին վրայ ու մեր ցեղը դարձեալ գերութեան մէջ թողու, այսօրուրնէ կազդարարենք թէ՛ դեռ մենք 198 զինուորներ ունինք, որոնք՝ միջին Հաշուով պիտի կարողանան առնուազն 25 տարի պաշար մղել, վատութեան եւ անարդարութեան դէմ:

Բնաւ մի զարմանաք եւ մեծ խօսիկութիւն համա-

րիք իմ ըսածներս, որովհետեւ գործնական փորձերը ցոյց տուին թէ՛ մենք մեր վեցամսեայ ահեղ գործունէութեամբ, մի միայն երկու զոհ տուինք եւ անոնք ալ կամաւոր զոհեր էին...: Մեր ցեղը՝ այս չուսահատական պաշարով ոչինչ ունի կորսնցնելիք, բաց մեր այս սրբազան արարքներով, մեր պատմութեան մէջ պիտի բանանք էջ մը որ՝ ապագայ սերունդը հիացնէ: Եթէ մեր ցեղը դատապարտուած է մեռնելու, մեզ համար նախընտրելի է Սպարդացիներու պէս մեռնիլ քան թէ ստրուկ եւ գետնաքարէ կեանք մը ապրիլ: Մենք կը հաւատանք թէ՛ այն դատը որ կը հետապնդենք, աշխարհի ամենաարդար ու Սուրբ Դատն է: Ու մեր այս սրբազան ու վեհ հետապնդումներու ճամբուն վրայ ոչ ոք կրնայ մեզ մեղադրել ու «Հասարակ ոճրագործներ» անուանել. որովհետեւ պատերազմի ընթացքին Եւրոպայի մէջ, եպիսկոպոս մը աննախընթաց հեռատեսութեամբ գուշակեց մեր ցեղի ապագան ու ատով նոր լոյս մը սրբուեց մեր գործի ուղիին վրայ: Խօսքը ուղղելով Եւրոպայի դիւանագիտութեան, այդ սուրբ մարդը կ'ըսէր.

«Կը պաղատիմ Ձեզ, որ երբ զինուորները այսօրուան իրենց գրաւած աքռուները մեզի ձգեն ՏԱՌԱՊԵԱՆՆԵՐԸ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐՈՒ ԴԵՐՔԻՆ ազատէք: Հակառակ պարագային եթէ այս քուտա ժողովուրդին մնացորդ մասը անիթխանական դառնայ եւ եթէ ռուսներով կարծանեն Պ...ը, ես չեմ վախճար, ես եպիսկոպոս, Բրիտտաի խորանին առջեւ յայտարել թէ՛ իրենց արարքները արդարացի են եւ նոյն իսկ համաձայն Աստուածային օրինաց»:

Արդ՝ դատեցէք ու դատապարտեցէք մեզ, որ անիրաւուած ենք, որ արդարութեան գործադրութիւնը կը պահանջենք որ տիպանական պաշարով մը կուգենք մեր ցեղը ապրեցնել եւ եթէ այս մեր արարքները դուք եւս

դատաւարտելի կը գտնէք՝ ահաւասիկ եմ, բռնեցէք, կախեցէք, սպաննեցէք զիս, բայց կեցցէ՛ ազատութիւնս եւ ասիկայ իմ առաջին ու վերջին խօսքս պիտի ըլլայ:

Երբ հռետորը իւր խօսքը աւարտեց, հսկայ ամբոխը որ բերանաբաց ու անշուկ, պերճախօս հռետորին բոլոր խօսածներն կէտ առ կէտ կ'ունկնդրէր, չանկարծական պոռթկումով մը հո՛ւռայ պօռալ սկսաւ շարունակաբար, որոնց միլիոնաւոր ձայները օդը կը թնդացնէին: Բոլորը կատարելապէս հաւատացած էին հռետորի ներկայացուցած դատի արդարութեան վրայ եւ այդ էր պատճառը որ ուկնդիր ամբոխը, որպէս համամիտ հռետորին եւ պաշտպան անոր ներկայացուցած դատին, հռետորը իրենց ուսերուն վրայ առին եւ հսկայ թափօրով մը սկսան գլխաւոր Հրապարակներու վրայ շրջիլ, խաղաղ ցոյցեր ընելով երկրի կառավարութեան դէմ: Ու մեծ Հանրապետութեան արդարասէր կառավարութիւնը, տեղեակ ըլլալով խնդրոյն եւ ներկայացուած դատի արդարութեան, ժողովուրդի ցոյցերուն, ընդառաջ գնաց ու իր կողմէ զինուորական հսկայ նուազախումբ մը տրամադրեց ցուցարներուն, որոնք ամբոխին առջեւ ինկած իրենց ազատութեան երդը սկըսան նուազել զմալիկի եղանակաւ մը: Բայց աւա՛ղ, այդ նուազախումբին ձայնը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ ժամացոյցիս զիլ ձայնը որ զիս խոր քունէս արթնցուց երազի մը ամբողջ անտանելի տպաւորութիւնը թողլով այդ օրուայ կեանքիս վրայ:

ՎԵՐՉ

200

« Բ Ո Ւ Ժ Ա Վ »

Կարճ ատենէն պիտի սկսինք Հրատարակել «ԺԱՎ» րժշկական-առողջապահական ամսօրեայ հմը՝ Ամերիկահայ կարող րժիշկներու աշխատութեամբ: Դիւրացնելու համար մեր թղթատաձեռնարկները՝ բաժանորդագրուիլ ուղղոյները փութացնեն իրենց անունները աջժմէն:

Տարեկան բաժնեկինն է՝ \$1.25

Հասցէ՝ «ԲՈՒԺԱՎ»ի Խմբագրութիւն կա

Editor of POUJAG

156 Vinton Street,

Providence, R. I.

200

17.517

Ophryotrocha